

ШЫН

№ 48
(18323)

2013 чылдың
апрель 23,
вторник

Садар өртөз 5 рубль

email: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Хүннүң чугула айтырыы

http://shyn.ru

Медээлер

«ЧАСКЫ ХҮН ЧЫЛДЫ ЧЕМГЕРЕР»

Хурал үезинде.

Частың кидин-түлүк үезинде хову-шөлге тарылга ажылдары эгелен биле көдээ ажил-агыйлар чыгыс аай углашкынныг болур. Бистиң республикада часкы тарылга ажылдарына тодаргай хемчег-алдынып турар.

2013 чылдың часкы хову ажылдарына белеткелдин кандыг деңгээлге чоруп турарының дугайында Хем кожуунунун төвү Туранга ааның Чазааның үнүшкүн-хуралына ук айтырылганын. Чазак Даргазының бирги ачкызы Михаил Козловтуң тулгазы-биле сайгарып чугаан. Хуралга ТР-ниң яамылар ттары, муниципалдыг тургуз-рунның болгаш улуг тараалаң а-агыйларның удуртукчулары шкеннер. ТР-ниң Көдээ ажил-болгаш аш-чем яамызының ды Самойлов Монгуш илетке-ылган. Бо чылын чер ажил-арга тарылга шөлдеринин ээлин улгаттыларының тала-де сорулгалары чедип алыр, эвээш эвес күштү үндүрер. Ниитизи-биле көдээ ажил-культураларына хамааржыр га шөлү 14,7 муң га болур, а чылга деңгээрге, 4,1 муң га

агыйлыгы боттарының планын күүседип шыдаарлар, а тараа шөлдерин улгаттылары шупту кожууннарда ажилдал кылган. Кол сорулга болза, сугаттыг черлерге тарылга шөлүн улгаттылары көрдүнүп турар, ол каандашкынныг, изиг хүннерден камгалаар арганы тургузар. Часкы ховуга тарылга ажылдарына машина-техника айтыры эң-не кол болур. Техниканы белеткели дооступ турар. Эң-не эки белеткелдик кожууннарга Би-Хем — 98 хуу, Каа-Хем, Кызыл — 95 хуу, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл болгаш Танды — 90 хууга беленин

доозуп турарлар. Прицеп кожуглары база белен. Шөлде амгы үениң тарылга комплекзи «Кузбасс» деп техниказын таныштырды. Эрткен чылын бүдүрүлгө чаа техниказын шенеп ажыглааннар. «Кузбасс» хары угда 6 аңгы нарын ажилды күүседиптер, ооң иштинде тарылганы, чемишчилгени хөзүңчө төгөрүн болгаш өстүрерин база үрезинин чарыгдалын таарыштырар болгаш бүдүрүшкүннүң технологиязын хажыдар арганы бербес.

2012 чылда Тывага улуг каа-наашкын болганын республикада бодунун тараа үрезинин курлавыры хереглелдин чүгө 12 хуузу болуп турар. Красноярск край болгаш Хакасия-биле үрезин бээринин керээзин чарган. Ажил-агыйлар ону сөөртүп эгелей берген. А оон ыңай тарылга кампаниязының үезинде ажил-агыйларга кывар-чаар материалдар бээринин дугуржулгаларын чарып, чээли алырының аргазын ажилдап кылып турар.

Бо чылын үнүш-дүжүт өстүреринге күрүнө деткимчезин 33 миллион рубльге бээр көрдүңгөн, ооң иштинде эрткен чылдындан 15,9 миллион азы 15 хуу хөйүн республика бюджетинден бээр. Федералдыг бюджеттен 17,1 миллион рубльди аңгылаан. Муниципалдыг тургузулгаларның бюджетинден 966 муң рубльди үндүрүп бээр. Федералдыг бюджеттен субсидия республикада шилчип келген, ону ажил-агыйларга үлөп эгелээн. Кол сорулга — шупту бар турган курлавырларны ажыктыг башкаары.

Часкы хову ажылдарына белеткелдин дугайында хуралга Улуг-Хемнин, Би-Хемнин болгаш Каа-Хем кожууннарның чагырга даргалары илеткээнер. Тодаргайлаарга, Улуг-Хем кожууннун чагырга даргазы Мерген Анай-оолдун дыңнатканы-биле алырга, тарылганы 1640 гектарга чорудар, ол эрткен чылдындан 10 хуу хөй болур. Мал чеминин культураларына 800 гектарны бээр, өскээр чугаалаарга, 2012 чылдың деңгээлинден 156 хуу болур. Ынчаар улгаттырган чылдагааны болза,

мал ажылында малдың баш саны өзүп турар болгаш сүт-бараан фермалары тургустунуп турары-биле холбашкан болуп турар. Үрезинин хереглели 410 тонна болуп турар. Ажил-агыйларда 105 тонна бар, 77 тоннаны каа-наашкынның уржуктарын чайладыр талазы-биле алган акша-хөреңги-биле садып алган, Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызын таварыштыр 127 тонна үрезини алган. Ам 100 тонна үрезин четпейн турар, ону садып алырының аргазын дилеп турар.

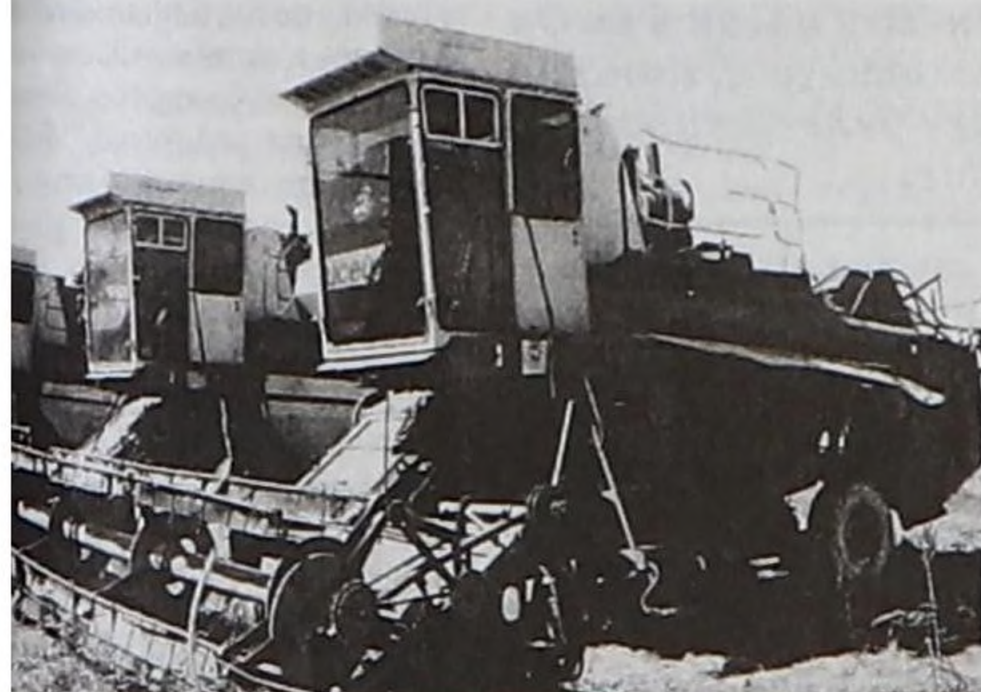
Часкы тарылга ажылын апрель 25-те доозарын планнап турар. Кол суггарылга системаларының арыглаашкынын чорудуп турар, 6,5 километрни аштап-арыглап алган.

Би-Хем кожууннун Уюк суурдан фермер ажил-агыйлыг Аяс Тюлюш-биле, каксы-даа бол, чугаалаштывыс.

— Чоокта чаа арат ажил-агыйын тургузуп ажилдап эгеледим. Тарааны чылдың-на тартып, ажаап ап турар бис. Ону сайгарарын Эрзинин «Бай-Хөл» ажил-агыйы-биле керээни чарып, демниг ажилдап чоруур бис. Тарылга үезинде ажилдаар Беларусь, МТЗ тракторлар база комбайн бар. Олар шупту эрзи техника-дыр, чаа техника садып алырынга ам-даа элээн чылдар херек, нарын айтырыгдыр. Эрткен чылын 100 гектар шөлге суланы тарыдым, а бо чылын 500 гектар шөлдү берип турар, кызып ажилдаарын бодап тур мен. Тарылга ажылындан аңгыда, мал-маган база тудуп турар бис, шээр малдың саны 600, чылгы болгаш инек каттышкаш, 90 ажыг. Картошканы чылдың-на артыкшылдыг кылдыр ажаап ап турар бис. Ону садып-саарып алган акша-төгерики ажилдакчыларывыстың ажил төлөвиринге берип турар бис. Тарылга ажылдарына үрезин садып алыры-биле деткимчени көргүзүп турарын эки деп санаар мен.

Ася БАЗЫР-ООЛ.

Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

«Туран» КХН-ниң техникалары.

лур. 2013 чылда ниити тараа азы 25,1 муң тонна болур. Шканы 33,4 муң тоннадан эвести ажаап алырын планнап Амгы үеде улуг комплекстиг зас-техниктиг хемчеглерни тургустунуп чугаалаан. Тургустелген айтырылганы дүрген ирлээри-биле база часкы ажилдарын чорударына блика штавын тургускан. Штабтар кожуун бүрүзүнде эгелей берген. Тарылга ринин тургузуун болгаш дүжүт чылдазын ажилдап болгаш бадылап каан. Ху-демегелээни болза, часкы ажилдарын чорудары-биле тыр албан черлеринин бол-кыл-агыйны чорудуп турар тилерни дыштаныр хүн чок шилчидерин шитпирлээн. бодаарымга, чер ажил-

дамчытканнар. Хурал эгелээр мур-нунда «Туран» КХН-ниң машина шөлүңгө чедип, ында техника тарылгаже үнеринге беленин бүзүрөп көрдүс. Би-Хемнин часкы тарылга ажылдарының дугайында, кожуун-нун көдээ ажил-агый эргелелинин начальниги Александр Монгуштуң чугаалааны-биле, бо чылын тараа культураларын 3200 гектар шөлге тарыыр, а мал чеминге 950 гектар болуп турар. Кожуунда тараа тарып турар үш кол ажил-агыйлар бар: «Туран» КХН, «Колос» көдээ ажил-агый бүдүрүлгези база Уюк суурдан фермер Аяс Тюлюш эрткен чылын 100 гектарга тараан болза, бо чылын тарылга шөлүн 500 гектар чедирер деп турар. Часкы тарылга ажилдарына техника быжыы-биле белеткеттинген, 6 Киров болгаш 5 МТЗ-82, а механизаторлар техника-ларның үүрмек септелгезин кылып

ПРОГРАММАНЫ ДЕТКЭЭН

Тываның кадык камгалалын сайзырадырының программа-зын Сибириниң федералдыг округунун деңгээлинге деткээн.

2020 чылга чедир Тываның кадык камгалалын сайзырадырының программазын эрткен неделяда РФ-тиң Президентизиниң Сибириниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи Виктор Толоконскийге болган чөвүлел хуралга өске регионнарның ыңдыг программалары-биле кады сайгарган. Аңаа Россияның кадык камгалал сайыдының оралакчызы Игорь Каграманиян киришкен. Тываның Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуураактың таныштырган программазын «чогумчалыг» деп үнелээн болгаш бадылаар кылдыр сүмелээн.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының дыңнатканын езугаар алырга, республиканың кадык камгалалын сайзырадырының программазының планнаан өртөз 82,8 млрд. рубль, ооң 12,5 млрд. рубль республика бюджетинден үндүрер, 16,4 млрд. рубль федералдыг бюджеттен, 53,9 млрд. рубль БИМК-ның девискээр фондузу шилчидер.

Программада аңгы-аңгы угла-нышкыннар аайы-биле 10 иштиги программалар кирген, оларда амыдыралдың кадык хевири, иениң болгаш чаштын кадыкшыл камгалалы, бедик технологтуг дуза, курорт-санаторий дээш, өске-даа чугула адырлар кирген.

ОЮННАРЫНЫҢ ТИИЛЕКЧИЛЕРИ ИЛЕРЕТТИНГЕН

Тываның 70 аныяк төлээлери бо чылдың май 16-21-де Новосибирскиге болур аныяктарның XII Дельфий оюннарына киржирлер.

Эрткен неделяда республикага Бүгү-россияның биче Дельфий оюннарының регионда шилилге ээлчээ доозулган, ооң түннелинде фестивальдың организакчызы ТР-ниң Культура яамызы Тываның чыынды командазын тургускан.

Яамының дыңнатканын езугаар алырга, Тыва Россияның Дельфий оюннарына он дугаар киржири ол. Амдызында бистиң команда-ларывыс улуг чедишкыннер чедип албаза-даа, тиилекчи болурунга бүзүрелдиглер. Бо удаада олар боттарының төрээн булуңунун 11 номинацияларга төлээлээр.

Дельфий оюннары дээрже уран чүүлдүн бедик мережелдиг ажилдакчыларының аразына болуп эртер комплекстиг маргылдаалар-дыр. Ол оюннар 6-7 хүн үргүлчүлээр дыка улуг хемчег болур. Ол баштай албан-езуунун ажыдышкыны-биле эгелээр, ооң соонда конкурс болгаш фестиваль программалары эртер, делегей конференциязы, делегациялар хүнү база болур.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Хүннүң медээлери

Күүсеттинериниң
херечизи

Россияның Президентизи Владимир Путин чурттуң девискээринге президентиниң алды кадет училищелерин тургузарының дугайында чарлыкка атты салган.

Кадет училище ажыдар девискээрлериниң санынче Тыва база кирген. «Бо чүүл патриотчу кижизидилгениң база бир бедик чадазынче көдүрлүп, бистиң оолдарымыска, келир үениң офицерлеринге, херектиг эртем-билигн берип болурувустун барымдаазы-дыр» — деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

Тывада кадет корпузунга шериг-патриотчу кижизидилгени Суворов училищелериниң деңгелинче тургузар деп сорулганы Шолбан Кара-оол тургускан. Ону боттандырып болурунун бүгү аргалары республикада бар деп, ол санап турар. Тыва улустун ханында дайынчы патриотчу чорук сиңиккен, ооң чижектери — Сүбедей маадырның Чингис-Хаанның шериглерин баштап чорааны, тыва эки турачыларның немец-фашизмге удур тулушканы, Төрзөн чуртунун мурнунга дайынчы хүлээлгезин тыва дайынчыларның салгалдары төлөптүг күүседип келгени.

Кадеттерниң Бүгү-Россия чыыжына келген 68 командаларның аразындан Тываның кадет корпузунун курсантылары шеригжиткен маргылдааларга, кайы-даа командага аштырбайн, тилекчи болганы, командалык шупту 17 кежигүннери «Россияның аныяк патриоту» деп херек демдектери-биле шаңнатканы — Тываның Баштыңының тургускан сорулгазының күүсеттинериниң херечизи.

Хүндүлел
самбыразында

Республиканың хоочун өөредилге черлериниң бирээзи Кызылдың транспорт техникуму «Россияның хүндүлел самбыразы» деп федералдыг электроннуг даңзыже кирген. Бо электроннуг даңзыже амгы экономиктиг байдалга көскү чедишкенин чедип алган организацияларны кирип турар.

Кызылдың транспорт техникумун Тываның орук-транспорт четкизиниң база бир бүдүрүлгези деп санап болур. Бо техникумда өөредилгениң шынарын республиканың орук-транспорт бүдүрүлгелеринде бедик-биле үнелеп турар. Техникумунун студентилери чылдың-на чайын М-54 «Енисей», Кызыл—Тоора-Хем дээрн ышкаш улуг оруктар тудуунга болгаш септелгезинге ажылдап, арга-дуржулганы шынгадып ап келген. Транспорт техникумунун 130-150 студентилерин республиканың 30 хире организациялары болгаш бүдүрүлгелери чайгы тудуг сезонунга хүлээп турар.

Кызылдың транспорт техникумун «Россияның хүндүлел самбыразы» деп электроннуг самбыраже киригени — ында бедик мергезилдиг специалисттерни белеткеп турарының бадыткалы.

Ш. Кара-оол: «ЭКИ ТАЛАЗЫНЧЕ ҮНДЕЗИ
ӨСКЕРИЛГЕЛЕР БОЛУР»

(Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун ИТАР-ТАСС агентилелиниң айтырыгларына харыызы)

ИТАР-ТАСС агентилелинге Шолбан Кара-оолдун берген интервьюсунун уланчызын парладывыс.

2012 чылда күрүнениң болгаш хуу черлериниң демнежилгезинге үндезилеп, Элегестин хөмүр-даш чыдыны-биле холбаштыр «Кызыл—Курагино» демир-орук тудуунун төлөвилели-биле холбаштыр улуг идегел салдынган турган. Бо чылдың февральда демир-орук төлөвилелиниң күүселдезиниң талазы-биле Россияның Транспорт яамызының, Тываның болгаш Красноярск крайның чазактарының база чаа хуу чер болур Тываның энергетиктиг үлетпүр корпорациязының (ТЭУК-тун) аразына кады ажылдажылга дугайында албан-езуунун документизинге ат салышканы болган. Ол төлөвилелдин республикага ужур-дузазының дугайында регионнун удуртукчузу Шолбан Кара-оол чугаалаан.

— Демир-орук тудуун акшаландырыындан күрүнө ойталаан дээрзи билдингир болгай, ол төлөвилелди боттандырыының өске арга-хевирлерин ажылдап кылып турар. Оозун бодаарга, боттук келир үе бар ышкыжыл?

— Чүгле кады ажылдажылга дугайында эвес, демир-орук тудуунга чаа инвесторга дуза чедирериниң дугайында дугуржулга чардынган дээрзин демдеглээн. Ону Красноярскиниң экономиктиг шуулганына Россияның Чазаның Даргазы Дмитрий Анатольевич Медведев көрүп турда ат салганы чугула ужур-дузалыг болушкундур. Ол дээрже күрүнениң — Россияның Чазаның, Красноярск крайның, Тыва Республиканың хуу инвестор-биле күженишкенин бадыткап турар албан-езуунун документизи-дир. Бодунун декабрьда эрттирген парлаңга конференциязынга Президент ол төлөвилелди күрүнө эчизинге чедирер сорулгалыг дээрзин бадыткаанын сагындырал. Херек апарза, күрүнө аңаа киржир. Владимир Владимировичиниң туружу биске чугула ужур-дузалыг болуп турар.

«Тываның энергетиктиг үлетпүр корпорациязы» деп ооң чаа тургузуунун хүлээп алган шийтири дээр Руслан Сулимович Байсаровка четтиргенимин илередип тур мен. Күрүнениң инфраструктуразын сайзырадырынга инвестиция кылдыр 200 миллиард рубльди салыры дээрже аажок дидим ажыл-херек-тир. Оруктар, инфраструктура дээрже хуу кижиниң эвес, а күрүнениң сорулгазы-дыр. Элегестин хөмүр-даш чыдынын шынгадып алыр лицензиялыг турган Енисейниң үлетпүр компаниязы бүдүрүлгениң чажыт өрелериниң уржуунда бергедээшкенинге таварышкан. Ол безин төлөвилелден ойталаарының чылдагааны эвестир. Өске базымнар кылдынган. Ооң түннелинде Руслан Сулимович чаа тургузуун дамчыштыр кол инвестор болурун, тудугну идепкейлиг эгелээрин медеглээн. Амгы үеде хөмүр-даш чыдынын ажылдап кылырының түр лицензиязы ТЭУК-те бар. Ону садып алырының талазы-биле конкурстун түннелин апрельде үндүрер.

— ТЭУК биле Тываның Чазаа кады ажылдажылга дугайында өске база дугуржулга чарган болгай. Ол кандыг уткалыг?

— Шынап-ла, ол документиге Красноярскиниң экономиктиг шуулганының соонда дораан ат салган. Ооң кол утказы—Тыва-же кирип келген чаа инвесторларның кайызы-биле-даа кады ажылдажылганың ажык болгаш көскү хевир дээр Тыва Республиканың туржуп турары. Тыва-же инвестициялар салып болур-дур, хоойлуну болгаш ажыл-херекчи кады ажылдажылганың дүрүмненин сагып турар-дыр деп бүзүрел

оларга турар ужурлуг. Ооң-биле чергелештир бизнес чүгле бодунга эвес, оларның акша ажылдап алыры-биле чедип келгени регионунга база ажыктыг кылдыр ажылдаар ужурлуг. Компанияларның социал харысалгазы—ол база улуг капитал-дыр деп санаар мен. Таарымчалыг байдалдар, бүдүрүлгө хөй-ниитиниң чаагай көрүүшкүнү база чугула болгай, ооң беримчези салдынган бүдүрүлгө технологияларын арттык болур.

Кады ажылдажылга дугайында дугуржулгалар боттук харылзаалар тударына идиг болуп турар. Бистиң сорулгавыс — регион айтырыгларын чогулгалыг шийтирилээринче хаара тудары. Хамыктың мурнунда инвестор кижини шынчы үндүрүп төлөкчизи болур болгаш ажылдың вахта аргазын ажыл-лавас ужурлуг. Кол чүүл — тус черниң чурттагычларын ажылга хаара тудары, бедик мергезилдиг кадрларны белеткээри, ажылдап

2012 чылда Тывага бедик вольтулуг чаа энергия шугумун шөйгөн, ооң ачызында 80 мегаватт электрини немей алган бис. Ол дээрже 2011 чылда Хакасияга Дмитрий Анатольевич Медведев-биле ужурашканын тыңнели-дир.

турары девискээрлерге оруктарны болгаш өске инфраструктураны тудары болур. Социал демнежилге талазы-биле боттарыныстың саналдарынысты инвесторнун бодунун эрге-ажыктары болгаш мергезили-биле дүүштүрерин чедип ап турар бис.

Элегестин хөмүр-даш чыдынын шынгадып алыры-биле чергелештир «Кызыл—Курагино» демир-орук тудуунга кол инвестор болуп турар Тываның энергетиканың үлетпүр корпорациязының удуртукчузу Руслан Сулимович Байсаров ындыг кижини болган.

— Чаа чылыдылга-энергетика станциязын күчү бээриниң керээлериниң талазы-биле туттунуп турар энергия объектилериниң федералдыг даңзызынче киририниң дугайында айтырыгны Россияның Президентизи-биле чоокта дугуржулуп алганыңар билдингир болгай. Бо төлөвилелге киржир күзөлдиг инвесторларның саны немезип кээр деп санап болур. Маңаа сонугалдыг силер бе?

— Маңаа сонугалдыгы чугаажок. Бо айтырыгны дыка хөй кижилер аажок сонугал, санаашкыннар дораан кыла бергенер. Ооң уламандан республика шийип алыр аргалыг апарган. Чаа ЧЭС-тин кандыг болурунун дугайында боданыр арга тургустунган. Чамдык кижилер Россияның технологиязын сүмелеп турар, өскелери — чех технологияны. Оларның кайызы ажыктыг болгаш экология талазы-биле

арыг болурул — ону шийип алыр бис. Инвестор дугайында айтырыг чоокку үеде шийтирилгезинге бээр деп бодап турар мен, ынчан тодаргай ажыл-херекти бүдүрүп эгелээр бис. Ынчанга федералдыг даңзыже объектини кириери дээрже, хамыктың мурнунда, инвесторну тып алыры-дыр. Хөмүр-дашты болгаш өске-даа ажыктыг казымал байлактарны шынгадып алыры-биле чергелештир республиканы улуг-улуг бизнестин сонугалының өзүп оарын барымдаалааш, ол айтырыгны бот-тускайлаң шийтирилээрин оралдажып келген бис. Станцияны тудар күзөлдиглер хөй, даштыкыда безин бар. Олар шупту Тываның сайзыралының

кол төлөвилелин — демир-орук тудуун манап турарлар. Оларның бодалы билдингир — тудугже салышкыннар кирип болур боттук хереклекчи тыптып келирге, ынчан станцияны тудар бис. Бо херекке саадаашкын — экономиктиг өлүмгө дөмей болуп турар. Энергияның чедишпес чоруу республиканы «боой тудуп», биче безин сайгарлыкчы чорукка сайзыраар арганы бербейн турар. Найысылалда ол тудуг чылыгының болгаш чырыктың чедишпезинден туруп алган.

Тываның экономиказынче салышкын дөмей-ле өзүп турар — 2009 чылда регионун ниити продуктузунга ооң үлүсү 4 хуу чедип турган болза, ам 8 хуу-же чоокшулап келген.

— Чаа ЧЭС кандыг айтырыгларны шийтирилээр ужурлугу?

— Тываның бурунгаарлаарына шаптык болуп турар энергияның чедишпес чоруунун дугайында чугааладым. Кайы-даа угланышкыннар ындыг. Чаа ЧЭС чүгле ол чедишпес чорукту чайладыр эвес, республиканың он-он чылдарда сайзыраарына орукту ажыдар. Бодунун чылыын бүдүрүп эгелээр соонда Тываның энергетиказы сайзыралдың чаа, бедик чадазынче көдүрүп үнер дээрзинге бүзүрээр мен. Бо талазы-биле бисте боттук чедишкенин бар. 2012 чылда Тывага бедик вольтулуг чаа энергия шугумун шөйгөн, ооң ачызында 80 мегаватт электрини немей ал-

ган бис. Ол дээрже 2011 Хакасияга Дмитрий Анатольевич Медведев-биле ужурашканын тыңнели-дир. Энергияның чедишпес чоруун чугаалашканын ооң 110 киловольт күчүнүң лавольт кылдыр шилчиди чорудулгазын дүргедип дугайында айтышкын берген үеде муңгашталы берген энергия айтырыгын чогулдурунга ол төлөвилелди чедирген. Шак ынчаа чылдарда курлавырны тудуу алдывыс. Ол үениң дургу энергияның чедишпес чоруу талазы-биле, чидиг айтырыг шийтирилээр ужурлуг бис.

— Шолбан Валерьевич, демир-орук ам-даа туттунуп дур, чамдык даштыкы болурун Россияның компаниялары идегеп, республиканың боттук ажыктыг казымалдарын ачып кылырынче кирген. Региондагы адырында бо байдалдар кандыг болуп келер, ооң келир үеи кандыг?

— Ниитизи-биле дагы да улуг-улуг 9 инвестиция төлөвилелдерин күүседип турар бис. Ындыг турбуче даг-тываш компанияларының хөй кезин демир-орук тудуун манааш, бүдүрүп калбартпайн, кулавырларны чыгарып, шинчилээринче, белеткел ажыгынын кичээнге салып турар. Тываның экономиказынче салышкын дөмей-ле өзүп турар—2009 чылда регионун ниити продуктузунга үлүсү 4 хуу чедип турган болза, ам 8 хуу-же чоокшулап келген.

Каттышкан бюджетче бүдүрүлгелери үндүрүп оруктарының 10,3 хуузу кирип турар. Кызып тывышкын ажылдаар чаа-ла эгелеп турарын барымдалар болза, ол безин регион сайзыралына көскү салышкындыр. Ажылдап турар инвестиция төлөвилелдериниң төлөвилээрлериниң оода чартыгыне үнө болузувуса, ооң кайы хире апарар бодап көрүнөр. Бо таварышкын Тывада социал-экономиктиг башкал эки талазынче үндезилген биле өскерлир дээрзинге бүзүрээр көрүнөр.

ИТАР-ТАСС-тын корреспондентизи Виктор ХРЕБТОВ чугаалашкан.

Чөвүлел хуралдан

Хүннүң медээлери

«ЧААГАЙЖЫДЫЛГА АЖЫЛЫ – УДУРТУКЧУ БҮРҮЗҮНҮН АТ-АЛДАРЫ»

Апрель 19-та ТР-ниң Чазаның Бажынынга Тыва Республиканың Баш-Шолбан Кара-оолдун удуртукчы-биле республиканың күрүнө чөвүлелиниң (РКЧ) ийги хуралы болуп эрткен. РКЧ-ни Шолбан Валерьевичиниң салгалы езугаар 2013 чылдың эгезинде тургузуп, ооң кол сорулгаларын доктааткан деп сагындыраалы. Күрүнө чөвүлелинче ТР-ниң Чазаның кежигүннери, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы, республиканың 19 муниципалдыг тургузугларының удуртукчулары дээш, чыгарылы дээш, шупту чергениң эрге-чагыргазының күженишкенин мөөнөп, ооң хөгжүлдизиниң аргаларының дугайында дем-биле дээрли, өзек шийтпирлерни хүлээр.

РКЧ-ниң ийги хуралында ТР-Чазак Даргазының «100 чылче кызыл» төлөвилелинче кирип бар «Тыва – арыг-силигиниң бол-корум-чурумунуң девискээри» республика чергелиг мөөрейиниң тандырылгалының дугайында аргыны сайгарып көргөн. Шолбан Кара-оол хуралды ажыдып тура: «Мөөрей чүгле субботниктер-биле аргаарлаттынмас ужурулг. Девис-көөрлерни аштап-арыглаарының сис-темын таарышты-ры, тускайлат-кан бүдүрүлгелерин база аргыны аразында кыжылг чижилге адалдарын тургу-зу, хөй-ниитиниң эгезиниң улам диглендирери ва администра-тив хемчеглерни

«Кол чүүл – чурттаачы чер бүрүзүнде амыдырап-чурттаарыңа эпиг байдалдарны экижидер. Арыг-силиг болгаш чаагайжыдылганың деңнели бүгү чурттуң тус чергениң эрге-чагырга органнының ажил-ижинге үнелел бээриниң көргүзүлери болур.»

«Кол чүүл – чурттаачы чер бүрүзүнде амыдырап-чурттаарыңа эпиг байдалдарны экижидер. Арыг-силиг болгаш чаагайжыдылганың деңнели бүгү чурттуң тус чергениң эрге-чагырга органнының ажил-ижинге үнелел бээриниң көргүзүлери деп бир бис. Ынчангаш удуртукчу күзү хүлээнип алган суурунун, аргынының база оларга хамаар-кан оруктар кыдының девис-көөрлеринде чыылган бок-сактан алыр дээш шупту хемчеглерни алаар. Чаагайжыдылга айтыры дуртукчу кижиле бүрүзүнүн ажил-и ат-алдарының, бистин ниити туравыстың, төрөөн черивиске аарылгавыстың айтыры-дыр. «э-чагырганың ажилдакчызы анып алган девискээринге арыг-и болгаш корум-чурумну тудуп авас болза, аңаа кандыг хүндүткел алыр?».

Республиканың юбилей оргкомитетиниң чаагайжыдылга болгаш но-чылдыга талазы-биле ажилчын үнүн удуртукчузу, ТР-ниң Чазак-Даргазының оралакчызы Вита-Бартина-Сады күрүнө чөвүлелин-иң илеткелди кылган. Ол хоорайның кыдыкы девискээр-

леринде, Каа-Хем, Улуг-Хем, Би-Хем, Таңды кожуннарның чурттаачы черлеринде көрүш чок чүүлдерни слайдылар таварыштыр көргүскөн. Байдал, шынап-ла, чаржынчыг дээр-ин чуруктар бадыткаан. Хөөредип чугаалаар болза, төрөөн черивисти бок-сак, артынчылар тудуп чий бер-ген, чурттаачы черлерни онгак кара, ээн тудуглар, хемирик-чамырык оран-сава «каастаан». Чижээлээрге, чамдык суурларда муниципалдыг

«Кол чүүл – чурттаачы чер бүрүзүнде амыдырап-чурттаарыңа эпиг байдалдарны экижидер. Арыг-силиг болгаш чаагайжыдылганың деңнели бүгү чурттуң тус чергениң эрге-чагырга органнының ажил-ижинге үнелел бээриниң көргүзүлери болур.»

эрге-чагырга төлээлериниң хүн бүрүде ажилдап кээп турар бажыңнарының байдалын көөрге, кижиниң хөңнү хөмүрерип келир. Саң-хөө талазы-биле улуг чарыгдал-дар негеттинмес, ынчалза-даа аажок чугула чаагайжыдылга, септелге ажилдарын чорудары кончуг берге болган ирги бе? Маңаа хамаарыш-тыр Шолбан Валерьевичиниң тус чергениң удуртукчузу, бир дугаарында, бүзүрөттирген черинге езулуг ээ болуп, ооң арыг-силиг болгаш корум-чуру-мунче доктаамал кичээнгеи салыр ужурулг деп чугаазыңа кижиле канчал каттышпас боор.

Бир талазында, чидиг айтырыг-лар хөй-даа болза, ажил-иш шуут чок деп болбас. Республиканың барык шупту муниципалдыг тур-гузугларында санитарлыг ашталга болгаш ногаанчыдылга талазы-биле оргкомитеттер тургустунган, арыг-силигиниң болгаш корум-чурумун айлары чарлаттынган, бирги суб-ботниктер эрткен. Найысылалга аныктар чыыжыңа арыг-силигини болгаш корум-чурумну тудуп турза-даа, моон-даа улуг, тодаргай план езугаар ажилды организастап чорудары негеттинип турар.

Хуралга В. Бартина-Садының

илеткелден аңгыда, Кызыл хоорай-ның мэри Владислав Ховалыгың, Кызыл болгаш Улуг-Хем кожун-нарның даргаларының илеткелдерин дыңнаан. Ооң соонда чурттаачы черлерниң болгаш хөй улус дыш-таныр черлерниң санитарлыг аш-талгазының дугайында «Убсу-Нур ыйгылаажының» директору Владис-лав Канзай база ТР-ниң национал банкызының даргазы Юрий Южа-ков боттарының санал-оналдарын кириген.

Дараазында РКЧ-ниң президи-умунуң тургустунганының дугайында Тыва Республиканың Баштыңының айтышкынын чарлаан. Ооң тургу-зуунче ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы Каң-оол Даваа, Чазак Дар-газының оралакчызы Артур Монгал, чамдык кожуннарның чагырга черлериниң база Төлээкчилер хуралдарының даргалары кир-ген. РКЧ-ниң чаа кежигүнне-ри: Бай-Тайга, Чеди-Хөл ко-жууннарның даргалары Чап Донгак болгаш Карим Сагаан-оолга шынзылга бижиктерни ты-выскан.

Хурал Тыва Республиканың Баштыңының күрүнө шаңналдарын тывыскан байырлыг хемчег-биле доозулган. Тус чергениң бот-башкарылга органныңа үрө-түн-нелдиг ажылы дээш Чөөн-Хемчик кожунунуң чагырга даргазы Байбек Монгушка база Кызыл хоорайның Төлээкчилер хуралының дарга-зы Виктор Туневка өөрүп четти-ришкенин бижиктерин берген. Мөңгүн-Тайга кожунунуң чагырга даргазы Алексей Очур-оолга «Тыва Республиканың алдарлыг ажил-дакчызы» деп атты тывыскан. Тус черниң бот-башкарылга орган-нарының сайзыралыңа кириштирген үлүг-хуузу дээш Каа-Хем кожунунуң Төлээкчилер хуралының башты-ңы-даргазы Александр Шелехова болгаш Таңды кожунунуң чагырга даргазы Сергей Ондарга Тыва Рес-публиканың «Шылгараңгай ажылы дээш» медальдары тывыскан. Россияның муниципалдыг академия-зының «Тус черниң бот-башкарылга сайзыралыңа кириштирген үлүг-хуузу дээш» деп медальга Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг төлөтпиг болган.

Азияна ТАУ.

Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ тирттырган чуруу.

«ӨЛҮМ ЧОК ПОЛК» КИРЖИР

Май 9-та Тываның найысы-лалыңа болур Тиелелгениң парадыңа «Өлүм чок полк» киржир. Фронтучуларның болгаш тылдың ишчилериниң портреттеринден сактышкын чыскаалын оларның салгакчы-лары хевирлеп тургускан.

Чоннуң ол эгелээшкини Тывада Улусчу фронт деткээн. Фронтуга болгаш тылга тиелелгени чедип ап турганнарның уйнуктарының чыскаа-лын организастаарыңа дузаны ол чедирер.

ВКОНТАКТЕ деп социал четки-де муниципалдыг тургузугларның, ооң иштинде Кызыл хоорайның кол кудумчулары-биле чуруктарын эрттирер бүгү фронтучуларның болгаш тылдың ишчилериниң ду-гайында материалдары кириген. 8(913) 3546395 деп телефон база ажилдай берген. Чыскаалга киржи-риниң чагыгларын parad2013@mail.ru деп электроннуң почта дамчыштыр хүлээп алыр.

Тывага сактышкын чыскаалы-ның составыңа тыва эки турачы-ларның салгалдары кирерлер. Тыва Арат Республикадан эки турачы-ларны фронтуге үдээниңден бээр 70 чыл ою бо чылын болур. 1943 чылдың май 20-де фронтуге тан-кистер болгаш Тываның телеграф агентилелиниң корреспондентизи чорупкан. Ол-ла чылдың сентябрь 1-де–206 аъттыг шериг.

1942-1943 чылдарда фронтуге Кызылдың №1 школының 70 ажыг башкылары болгаш өөреникчилери чорааннар. Оларның дыка хөйү орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаткан. А ийи кижиле – Михаил Артемьевич Бухтуев биле Николай Николаевич Макаренко Совет Эви-лелиниң Маадырлары болганнар.

Фашистерниң от точказын дуй чыдыпкаш, «Тыва Александр Моро-зов» деп адаткан Оюн Туметейниң салгалы Владислав Каң-оол «Өлүм чок полкка» киржиринче кызылчы-ларны кыйгырып турар. «Чурттуң хоорайларының кудумчулары-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының кир-жикчилериниң орунуга оларның салгалдары эртерлер» – деп, Вла-дислав Каң-оол чугаалап турар. «Бо акцияда каттыштырыкчы улуг күш бар–деп, Хөй-ниити палатазының кежигүнү Эльвира Лифанова чугаа-лаан.—Ол аңгы-аңгы салгалдарны каттышырып турар. Мээң кырган-ачам Епифан Лифанов фронтуге Тыва Арат Республикадан 1942 чылда чоруткан. Халажып келгеш, «Кундустуг» колхозка ажилдап тур-ган. Мен сактышкын чыскаалыңа ыяап киржир мен».

Бо чылын ындыг чыскаалдар чурттуң 85 хоорайларының кол кудумчулары-биле эртер. Оларның аразында Абакан, Барнаул, Вла-дикавказ, Вологда, Горно-Алтайск, Красноярск, Кызыл болгаш өске-даа хоорайлар бар.

ЭН ТЕРГИНИ – ШОЙГУ, ЭН КУДУЗУ – ЛИВАНОВ

Хөй-ниитиниң санал-она-лының Бүгү-россия төвү эн ат-алдарлыг болгаш ат-алдар чок сайыттарының дугайында айтырыг – харыыларның түң-нелин үндүргөн. Оларның тергини камгалал сайыды Сергей Шойгу болган, эртем болгаш өөредилге сайыды Дмитрий Ливанов эн куду «демдек» алган.

Хөй-ниитиниң саналының Бүгү-россия төвүнүн чингине директору Валерий Федоров Москвага болган парлагла конференциязыңа мынча дээн:

– Кижилерниң санал-оналын езугаар эн эки ажилдап турар база эн куду деңнелдиг сайыттарың ат-тарын адап көрей. Эн эки сайытка камгалал сайыды Сергей Шойгу

хамааржыр. Ол беш баллдыг демдек езугаар 4,19 санны алган, эң хөй сан ол. Ийги черде–даштыкы хе-ректер сайыды Сергей Лавров, ооң саны–3,94, онза байдалдар сайыды Владимир Пучков 3,54 санны ап, үш-кү черни ээлээн.

– Эн куду ажилдыг сайыттарга хамааржырлар болза: өөредилге болгаш эртем сайыды Дмитрий Ливанов, ооң саны – 2,6 балл, көдээ ажил-агыг сайыды Николай Федоровтун–2,68 балл, кадык камгалал сайыды Верника Скворцо-ваның–2,75 балл–деп, ол улаштыр дыңнаткан.

«Чазак Даргазының оралак-чыларыңдан Дмитрий Рогозинниң саны эн хөй – 3,4 балл, Дмитрий Козактын – 3,23, Александр Хло-пониниң–3,21» – деп, Федоров чугаалаан.

МООЛДУҢ КЫЗЫГААРЫҢА ЧЕДИР СЕПТЭЭР

М-54 автоорукту Моолдун кызыгаарыңа чедир септээр.

М-54 «Енисей» федералдыг оруктун Тыва Республикада 20 ки-лометр участогунда тудуг ажилдары эгелээн. Эрттирген аукционнуң түңнелдерин езугаар объектиге керээлиг ажилдарны «Восток» КХН кылыр болган.

Ол компания керээниң эге өртөөндөн 0,5 хуу чийк өртөкти адааш, тиелелгени чедип алган. Тудугнуң чагыкчызы – «М-54 «Ени-сей» автомобиль оруунуң эргелели» федералдыг казна албан чери.

Орук тудуу 1048 километрден эгелээш 1068 километрге, Моолдун кызыгаарыңа чедир уламчылаар. Ол сорулгаларга федералдыг бюджет-тен 1 млрд. ажыг рубльди үш чыл дургузунда тускайлаар. Оларның 326 млн. рублин 2013 чылда, 464

миллионун 2014 чылда болгаш 263 млн. рублин 2015 чылда шилчидер.

Төлөвилел езугаар объектиге чер болгаш чазылдырышкын ажилда-рын чорудар, сугну өскээр аксыр бугаларны казар, даш-биле чалдар-ны кылыр, асфаль-бетон ажилдарын салып доозар.

«Ажилдарны дүн-хүн чок, үш ээлчег-биле кылып кээр, керээниң негелделерин езугаар тудугну 2015 чылдың октябрьда дооскан турар ужурулг. Оруктуң бо участогу аажок нарын, ынчалза-даа дуржулгалыг бо тудугжуларга нарын эвес ажил» – деп, орук эргелелиниң садыг-лажышкыннар болгаш керээлер килдизиниң начальниги Надежда Хомушка чугаалап турар.

«Тыва онлайн» сайтызыңдан.

Күрүнө чөвүлелиниң хуралында.

СУЗУВУСТУ КУДУЛАТПАЗЫН

Апрель 21-де НТВ каналда «Сегодня» деп программаның кежээки, неделяның түңнел үндүрүлгезинге Тывада арагалаашкынның болгаш ооң-биле харылзаалыг кем-херек үүлгедиглери-ниң дугайында дамчыдылганы көргүстү. Ниитизи-биле алырга, бистиң республикада байдалды чөптүү-биле көргүскен, ынчалза-даа сюжеттин авторларының хууда сорулгаларына чакырткан, хөлүн эрттир хөөредипкен чүүлдер ында бары илдең. «Ийи тыва кижжи кады арагалаар болза, оларның бирээзи ыяп-ла өлүртүр» дээн сөстөр хөй кижжилерниң сеткилинге таарышпаан. Журналист бүрүзү ооң белеткээн дамчыдылганы, бижээн чүүлү кижжилерге сонуганчыг болзун дээр күзелдиг болгаш сорулгалыг. Ынчалза-даа ону, амыдыралда бар фактыларны, хөөредип азы тажыдып тургаш, чедип алыры чараш эвес.

Тывалар дигии-биле арагалап, кем-херек үүлгедип турар эвес, амыдыралына кызымак, ажыл-херектеринге чедиш-кинниг, ажы-төлүн азырап өстүрүп, төлөптий-биле чурттап чоруур кижилер тыва чоннуң барык шуптузу. Арага-дарыга сундуккан, тура-соруун оскунган эвээш санныг кижжилерниң уржуунда НТВ-ге үнгөн чаңгыс сюжет бистиң сузувусту кудулатты.

Амыдыралга кызымак эвес, ажыл-иштен оспаксыраар, арагалаар кижилерге хөөн чок мөзү-бүдүштү боттарывыска, ажы-төлүвүске кижизидээлиер. Эки ажыл-херектеривисти эвээш санныг кижилерниң бак чоруу чая баспазын.

Тыва кижжи ажыл-ишке, амыдыралга кызымак, төлөптий мөзү-бүдүштүг деп ат-сураавыс алгыыр кылдыр чурттаалыңар.

Кара-кыс ЧҮЛДҮМ, Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехник, күш-ажылдың хоочуну (Мөңгүн-Тайга кожуну):

«Эрткен улуг-хүнде «НТВ» деп төп телеканалга көргөн бир дамчыдылган мээң сагыш-сеткилимни мынчага дээр өйүп келди. Тываларны арагалап, кем-херек үүлгедип турарының дугайын аңаа дыка үр көргүстү. Карарган арынның эзириктерни, ужул-калган чыдар арагачыларны, барып-барып, төп черден көргүзү бээрге, дыка-ла эгенчиг-дир. Ылаңгыя журналисттиң «Тыва дээрже Россияда эң хөй кем-херек үүлгедип турар чер» дээн сөстери кижиниң сагыш-сеткилинге дыка аар дээр.

Чөрле канчал барганывыс ол? Арагалаар чорук Тывага бурун төөгүдөн бээр черле туруп көрбээн чүве-дир ийин. Мээң авамның, ачамның шаанда чугаалап чораанындан алырга, эр кижжи адак дээрже, 40 харлыг тургаш, хойтпак арагазын бир дугаар амзаар чораан. Ону безин хөй ишпес, чүгле чайгы үеде ийи-бир катап ижер турган.

Ону бодум безин көргөн мен. Бежен-алдан чылдарда школачы турумда, бистиң Мөңгүн-Тайга кожунунуң кезек аалдары кандыг-бир байырлал болганда чыгып кээр, хойтпааның арагазын улуг кижилер ижер чораан. Улуг кижилер ону амзаңгырлап четтирер, уруг-дарыы ойнап халчып турар чүве. Ону ишкен ада-иелер, даай-күүйлер дээн ышкаш чүгле улуг кижилер ырлажып, хөөрежип кежээлээр. Чогуш-содаа деп чүвениң сураа безин дыңналбас. Оларның аразына аныктарны (элээдилер хамаанчок) көрбес чораан мен. А даартазында шупту тургаш, ажыл-херээн кыла бээр, кым-даа «бажын эмнээр» деп чүве билбес.

Ол дамчыдылганы көргөш, өгбелерниң мындыг магалыг чаңчылын канчал эгидип алыр бис деп бодал сагыш-сеткилимни «өрүмнөп чор». Ажы-биле чугаалаарга, каш санныг чон-дур бис ийин, араганың хайы-биле кырлып төнөр эвес. Ооң кадында шаандакы тыва кижиниң чоргааралы деп чүве бар болгай, ол кажан-даа, каяа-даа, кандыг-даа чоннуң мурнунга төлөптий мөзүзүн көргүзүп, ажыл-агыйы чоруу-биле суражып, кижилерни хүндүлөп бири-бири-биле онзагайын бадыткап

келген. Даштыкы чурттарның безин төлээлериниң, Россияның удуртул-газының үнелеп турары мындыг каас-чараш, бай-байлактыг черивиске чурттааш, ооң адын кара хүлге борал, бужар-чүдек чоруувусту бүгүдөгү чүгө көргүзүп чоруур бис?

Шынап-ла, Кызылдың кудумчуларында арны-бажы карарып калган, идик-хеви орбак-самдар тыва кижилерниң хөйү чажыт эвес болгай. Ындыглар каракка дыка илдиер. Бистиң республикага даштыкыдан-даа, Россияның регионна-рындан-даа дыка хөй кижилер хүн-нүң чыгыы кээп турар болгай. Олар сурагылыг мөгелериниң, культураның алдарлыг ажылдакчыларының, Россияның Маадыры Сергей Шойгунуң дугайында хөйүнү дыңнаан, оларның чаңгыс чер-чурттуглары-биле таны-жар дээш кээп турары чажыт эвес. А келгеш, чүнү көөрүл? Кудумчу «богу» апарган кижилерни бе?

Боданыр, сайгарар айтырыглар-ла хөй. Чер-черге кижизидилге ажылын күштөлдирер деп санал-даа үндүрүп болгай-ла. Чүгле ол арагага сундулук кижилер боттары шүгдүмөс, тыва кижиниң чоргааралын ханы медеп билбес болза, кандыг-даа хемчеглер дээш чок-тур ийин. Оларга чоок кижилери (ада-иези, ажы-төлү, кады төрөннери...) харын салдар чедирип болур.

Бо талазы-биле Тыва чуртунуң, тыва чонунуң салым-чолу, бурун-гаар депшилгези дээш сагыш човал чоруур эш-өөр боттарының үнелиг саналдарын кириер боор деп идегедим.

ТГШИ-ниң археология болгаш этнография секторунуң башкарыкчы эртем ажылдакчызы, төөгү эртем-нериниң кандидаты Светлана Чондан-ооловна ДОНГАК:

«Бир эвес Тываның дугайында арага ижеринге хамаарыштыр Россияда бирги черлерниң бирээзинде деп чугаалап үнүп келген болза, аңаа хорадап, удурланган херээ чок деп бодал тур мен. Чүге дизе бистиң тыва чоннуң арага-дарыже сундуга бергенин кудумчулардан-на көрүп ал болур апарган. Ол дээрже эң-не көскү, тодаргайлаарга, каракка илдирил турар байдал-дыр. А каракка «көзүлбес» арага ижип тура-ры база бар. Ол дээрже аңгы-аңгы деңнелде арага ижип турарывыста. Чижек кылдыр алырга, бир кижиниң төртүтүнгөн хүнү, чаш уруг төртүтүнгөнү, кижжи чок апарганы,

хурал-суглааны эки эрттиргени, чаа шуба, машина садып алганы, орук-суур эки чорууру дээн ышкаш, арага ижериниң «чылдагааннары» хөй апарган. Бо дээрже араганың кан-дыг-даа деңнелде тыва ниитилелди хөмө ал турарының демдээ-дир.

Мындыг байдалда келген улус бот-боттарывыска шыңгыы негел-делиг болур ужурлук бис. Тыва чоннуң чиге сөглээн үлгөр дөмдээ бар: «Болбас тенек бодун мактаар, албыс тенек адын мактаар». Өске, кыдыындан кижилер бисти арагага сундулук деп барган болза, ында ужур бар болганы ол. Ынчангаш мен этнограф кижжи болганымда, дараазында чүүлү чугаалаксадым — этнография эртеминде кайы чоннуң национал бот-медерели улугул деп чүүлү база өөренип көрүп турар. Чижээлээр, шак ындыг национал бот-медерели бедик чоннарга Азия чурттарын алыр болза, японнар, моолдар, төвүт-тер, кыдаттар дээн ышкаш чоннар хамааржыр. Бо чоннар чеже-даа хөй санныг болза, боттарына арага ижеринге хамаарыштыр шыңгыы негелделиг. Ынчангаш арага ижер талазы-биле бис база бот-боттарывыска бодамчалыг болур болзувусса эки. Чаңгыс коллективте ажылдап-даа турар болзувусса, төрөл-дөргүл-даа аразында болза, кижжи бодундан — араганы ишпейн баарындан эгелээри чугула. «Сен ишпес болзуңа, сени долгандыр турар улус база араганы шеглеп турар апаар» дээн ышкаш чүүл-дүр. Маңаа мындыг чижекти кирикседим. 2011 чылда бистиң институт-туң ажылдакчылары Моолга моол чонну шинчилээр конгрессинге чо-раан бис. Аңаа бүдүн делегейден моол этносту өөренип турар аңгы-аңгы мергежилдерниң специали-стери келген турган. Моолдуң президентизи-биле шайлалга ужу-ражылга база болган. Столдар кырында аш-чем элбек, арага ай-маа шуут чок. Моолдуң президен-тизи: «Бистер араганы бажындан тура шеглээр деп шийтирлеп ал-ган бис» — деп чугаалады. Маңаа хамаарыштыр демдегеп каарым — бистиң республиканың Башты-ны Шолбан Кара-оол база арага-дан ойталаанын Адалар чыыжыңга чугаалаан-на болгай. Ол дээрже дыка жи демдек, үлгөр деп санал турар мен. Кандыг-даа деңнелдиң удуртукчузу, школа директору-даа боду арага ишпес болза, ону долгандыр кижилер база чоорту араганы ишпейн баар. Ынчангаш маңаа боттун, ылаңгыя алдар-атыг, мөзү-шынарлыг, иштики бай-далы күштүг, ылаңгыя боду арага ишпес кижиниң үлгөр-чижээ кайы хире дээштиг болурун буддизм философиязының доктору геше Джампа Тинлейниң мындыг чугаа-зындан чижекти кирип болур.

Индияның сурагылыг мерген угаанныг Махатма Гандиге бир катап бичии оглун эдертип алган ава келгеш, оглунуң хөй шоколад чириин, ону соксадып чадал каа-нын: «Силер чугаалап көрүңерем» деп чугаалаан. Бир ай болгаш чедип келирге, М.Ганди бичии оол-че көргөш: «Хөй шоколад чиве, хөйүнү чириге, хоралыг» — диген. Авазы ол бөдүүн сестерни дың-нааш, кайгал, чүгө бир ай бол-гаш келиңер дидиңер деп айтыр-ган. Харызыңга М.Ганди бир ай бурунгаар боду хөй шоколад чири турганын, ол үеде «шоколад чиве» дээрже, ол сөстөрнүң күш чок болурун, ынчангаш боду бир ай дургузунда ону чивейн барга-

нын чугаалаан. М.Гандиниң чугаа-лаанының соонда оол шоколад чивейн барган. Ол дег, боду арага ишпес кижиниң сөзү болгаш үлгери күштүг болур ужурлук.

Амгы үеде амыдыралдан эске-рип турарга, эң-не көскү болгаш муңгаранчыг чүүл — тыва херээ-жен улустуң арага-дары ижип тура-ры база ол ышкаш школаларда чамдык башкыларның арага иже бергени. Мен ажылым аайы-биле бо-ла сургакчылаашкыннарга чо-руур болгаш, ындыг байдалдар-га таваржы бээр-дир мен. Арага ижер башкының хүндүткели өөреникчилер мурнунга чок бо-лур. Мен мону шупту башкылар-га хамаарыштыр чугаалавайн тур мен, ажылынга бердинген, шың-чы, харысалгалыг башкыларның аразында арага ижиптерлерниң бары харааданчыг-дыр. Бо тала-зы-биле тыва чон боттарывыска хамаарыштыр шыңгыы негелде-лиг болур үевис келген эвес бе?»

Алексей СУНДУЙ, «Тыва эки турачыларның салгалы» хөй-ниити организацияның удуртукчузу:

«Эрткен улуг-хүнде НТВ каналга үнгөн тываларның арагалаа-рының болгаш кем-херек үүлгедириниң дугайында дамчыдыл-гада көргүскен чүүл-дерни ындыг эвес деп хөрлээр аргазы чок. Ындыг-даа болза, тывалар кыдыындан кыра арагалаар дээн хөөн-биле, эң ылаңгыя ийи тыва кижжи кады ара-галааш, бирээзин өлүрүп каар дээн сөстөр-биле бо кижжи чөпшээррежири берге.

«Хат чокта, хаак бажы шимче-вес» деп тываларның үлгөр чугаазы бар болгай. Чидиг-даа болза, бисти шүгүмчүлөп турары чылдагаанныг. Эң ылаңгыя республиканың хоорай-ларында арагачыларның көскүлөңи, бок-сактың эндерилгени каракка-ла илдең.

«Тыва эки турачыларның сал-галы» хөй-ниити организацияның ажыл-херээниң аайы-биле март, апрель айларда Эрзин, Тес-Хем кожуннарның суурларына баргаш, кижилерниң арагалаары шеглээнин эскерер чордум. Тыва эки турачы, Тыва Республиканың Арзылаң мөгези Бегзи-Хуурак Донгактың чурту Чеди-Хөл кожунуң Ак-Талга апрель 21-де чорааш, суурга эзи-рик кижилерни көрбедим. Пивону садарын кызыгаарлаан соонда суурларның кудумчуларын бокал-дырып турган куруг пиво шилдери эвээжээн. Мында кол чүүл, пиво садарын кызыгаарлаанындан аң-гыда, тус чер эрге-чагыргаларының арагага сундулук кижилер-биле доктаамал ажылдап турарында деп бодаар чордум.

«Тыва эки турачыларның сал-галы» хөй-ниити организация тыва эки турачыларның ажы-төлү өгбелери-ниң маадырлыг чоруун хүндүлээр, оларның ат-алдарына төлөптий болур деп суртаалды чорудуп тура-р. Бистиң ындыг ажылывыс тыва эки турачыларның ажы-төлүнүң уруг-дарыы мөзүлүг кижилер бооп өзеринге салдарлыг дээрзинге бүзү-рээр мен.

Тывада чон аразына кижжи-зидикчи ажылды чүгле «Чаңгыс демниг Россия» чүктөп алган, эки чүүлдерни кылырынче кижилерни, эң ылаңгыя аныктарны, эвилелдеп турар. Өске партиялар акша-төгери-ни чогуңга чылдагааннап, кыдыында хайгааракчы болгаш шүгүмчүлөк-

чи бооп, чүгле сонгулда-бар-чогу билдинип кээр. Р. компартиязы, «Чөптүг партия дээш республикада ганизациялары бар парти Тываның чидиг айтырыглар пирлээринге киржилгези ки

Ульяна Павловна БИ
ТР-ниң Төөгү болгаш
тураскаалдары камгала
талазы-биле күрүнө
ның удуртукчузу:

21-ниң хүнүнде «НТВ» телеканалына неделяның төңчүзүнде сайгарылга-ана-литиктиг Тывага ха-маарышкан сюжетти көрдүм. НТВ телека-налдың журналистериниң чүүлүнге бистиң чер-чур кижилериниң амыдыралы-бырлап көргүскенинге сет-таарзынмадым. Баарывы чүрээвис ыстап чоруур чү көргүскен-дир. РФ-тиң регионнарының теледам-ларындан көөрге, байдалы оранчок коргунчуг болур бар-ла боор чорду. Аныкт-агый, акша ажылдап алыр-дан оларның хөй кезини бе-алзып, бир-ле дугаарында белең чүүл — арагаже бээр таварылгалар чүгле эвес, а Россияның аңгы-аңгы тилеринде бар деп сана Ынчангаш Тывага келгеш Россияда эң-не арагалаар аалчыларның амы-тыныгы чедирип болур, ийи тыва ки-ижер болза, ол-ла дораа-зының амызынга чедер дээ-черле чөпшээрешпес ме-талазындан хөй кем-хер-гедиишкиннери араганың х-болуп турар. Бо талазы-би-ыңдыг байдал турбаан д-болбас. Шак мындыг дамчы-кылып тургаш, чүгө чаңгыс-кылганыл? Чижээлээр, ме-шажын өөрединиң талаз-шинчилел ажылдарын кы-руур болгаш, шаандан тура Т-девискээринге сарыг шаж-сайзыралын катап экижидип-деңнелче чедирип алыр дэ-салып чораан кижилерниң б-болгаш, бөгүн Тинлей баш-өөреникчилери 500-600 киж-көвүдээн дээр болза, чазы-болур. Ол кижилер аразында-дары ижип, таакпы тырты-улус чок. Өг-бүлөдөн чаңгы-өөредилгелерже барып турар-ооң ажы-төлү, дөргүл-төрөл-кижилери арагаже сундула-рум-чурум үрөвес болур. Т-кээп, чурттап турар Шивалха-че башкының лекция-кичээлд-600 хире өөреникчилер кээп-Чүгө ол кижилер дугайында-гаалавааныл? Хам, шажынны-чоруур тывалар база хөй. Ол-талазы-биле дириг амылыг-амызынга четпес, арага-дары-хүрүм, бачыт кылбас деп са-күүседип чоруур тываларны-ыйыттавааныл? Оон аңгыда б-мал-маган тудуп турар малч-рывыстың саны дыка хөй. чын кижини арагачы деп бо-малчыларның сүзүүн, хүн б-амыдыралын билир бис, ола-ажы-төлүн, мал-маганын аз-чоруур. Тыва малчын кижжи ар-хүннүң-данчың ижип турбас-арага-дары ишпес болган-кем-херек үүлгедикчилери-тир. Бойдузунга чүдүп, ыды-хем, суун, ыяжын дагып чоруу-

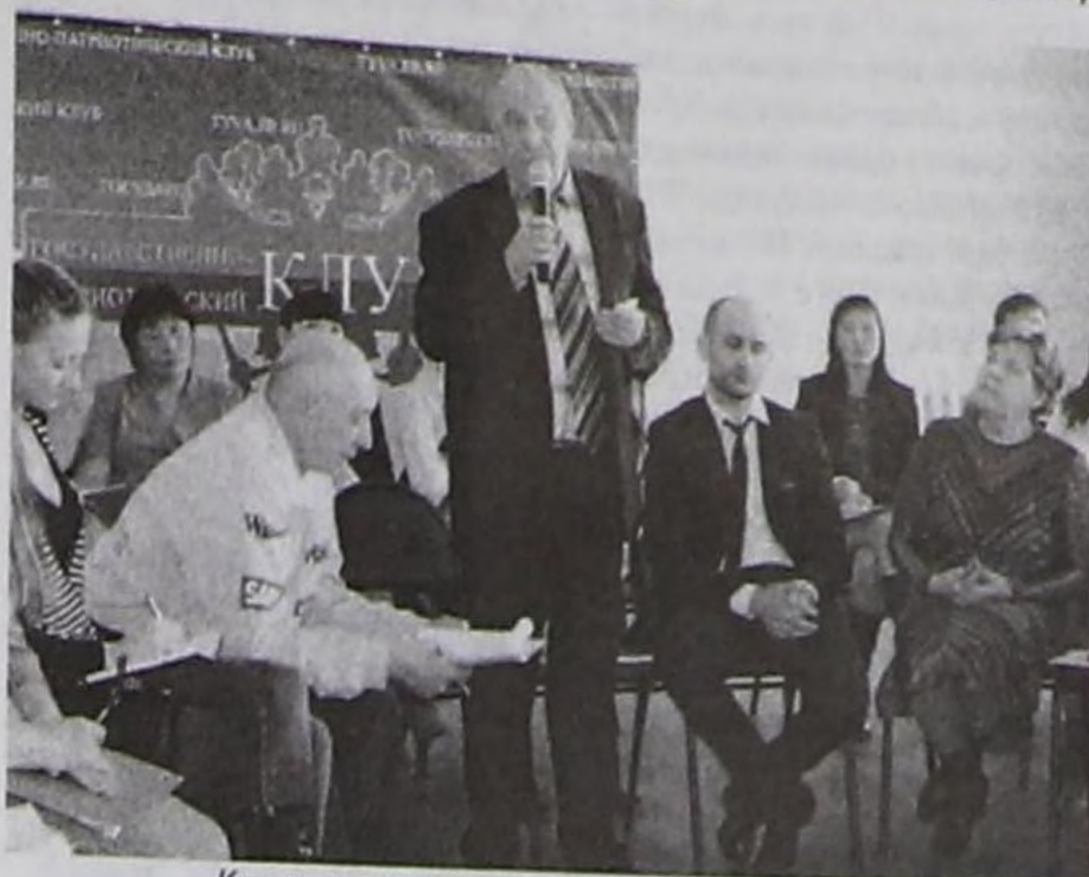
(Уланчызы 7-зи арында)

Нийти-российжи улусчу фронт

Школаларда күш-культура кичээлдeрин экижидери-биле...

«Сула шимчээшкин,
куш-культура мергежил-
гелери, кылаштаары —
ажыл кылып шыдаар ар-
га-шинээн, кадыкшылын,
бүрүн болгаш өөрүшкүлүг
чуртталганы камгалап
арттырып алырын кү-
нээр кижжи бүрүзүнүн хүн
бүрүдө амыдыралынче
иштер чжурлуг.

Гиппократ».

Күш-культураның жоюуну В.Хопров сөс ап тұр.

Аныяк салгалга спортка ынак-
ты канчаар оттурарыл? Күш-
турага хандыкшылдыг болу-
ту канчаар кижизидерил? Дээди
арилге черлериниң күш-культура
арларының доозукчулары шко-
ага ажилдаарыңа белен бе?
ти билиг школаларында күш-
тура кичээлдериниң шынарын
деринге хамаарышкан чугула
арыгларны Кызылдың немелде
арилге төвү «Аныяктың» ху-
аар залыңа ниити-российжи
у фронтунуң дискуссия шөлчү-
нге сайгарып чугаалашкан.
Кызылдың болгаш кожууннар-
уш-культура башкылары, ада-
р, тренерлер, эмчилер, школа
директорлары база яамалар
ш ведомстволардан төлээлер
биле киришкен. Ажы-төлдүң
кшылдыгына хамаарышкан чу-
айтырыглар сайгарылгазын
лдың педагогика институтунуң
ктору Петр Морозов удуртуп
рган.

ның өөредилге болгаш эртем
ның бирги оралакчызы Вла
Доржактың дыңнатканы-биле
та, республикада ниитизи-би
73 школа бар, оларның 44-ү
залдары чок, а 27 школада
никчилер күш-культура кичээл
таарыштыр кылган черлерде
рып турар. Сөөлгү чылдың дур
да өөредилге чаартылгазының
билели-биле барык 5 муң хире

спортчу дериг-херекселди садып
алган. Ынчалзжок школаларның
спорт залдарының чүгле 11,5 хуузу
амгы үеңиң негелделеринге дүгжүп
турар.

Кадык амыдыралды суртаал-даар, спортка ынак болур, күш-культурага хандыкшылдыг болур деп улуг-бичи чонку радио, теле-видение болгаш массалыг информация чепсектери таварыштыр кыйгырып, суртаал ажылын чорудуп турар. Ынчалза-даа школарда күш-культура кичээлинге 1 шак немээниниң түнчелинде безин чу-гула, чидиг айтырыглар артышаан. Школарның спорт залдары амгы үениң негелделеринге дүүшпейн турары база 1-2 класс катчып алгаш, чаңгыс залга кичээлдер эрттирип турарындан өөреникчилер-даа, башкылар-даа боттарын көргүзүп шыдавайн турары билдингир. Спорт залдарның негелделери шыңгыы болур-даа ажурлуг, чүге дизе чүгле күш-культура кичээлдери таварыш-тыр кадык амыдырал тургустунар. Ол дугайында Кызылдың № 12 школаның күш-культура башкызы Вера Логинова бодунуң бодалы-биле үлөшкен: «Эксперттерниң бодал турары-биле, школа программа

Зында күш-культура кичилеңиң 3 дугаар шагы өөреникчилериниң чүгळे кадыкшылын быжыглаарыңа эвес, а хоочураан аарыглыг уругларга аарыындан адырлып алырыңа ду-залаар ужуруг. Шолачыларның албан-езузуңуң көргүзүү-биле 47 хуузу үстүнде кирген аарыглыг. Эмчилериниң көргүзүү-биле өө-реникчилериниң чүгळे 10 хуузу кадык деп санаттыны турар».

«Мен 24 ажыг чыл иштинде Кызылдың күш-культура башкыларының методиктиг каттыжышкынын удуртум. Ынчангаш бо талазы-билугланышкынны кончуг эки билир мен. Бо хунде байдалды көрүп турарымга, Кызылдың күш-культура башкыларының методкаттыжышкыны маргылдаалар эрттиреринче угланышкынны кылып турар. А херек кырында ол ажылды чорудар ужурлуг чогуур улус бар-дыр. Ынчангаш арга-дуржулга солчурибеле ажылды күштелдирери чутула. Күш-культура ажылын шын чорудар аргаларынче кол кичээнгейни салып, онзаалаар болза эки» — деп, Кызылдың немелде өөредилге төвүнүн директорунун оралакчызы, «Чаңгыс демниг Россия» партияның Тывада регионалдыг салбырынын

политчөвүлел кезигүнү Вячеслав
Хопров демдеглээн.

Кызылдын № 12 школаның ада-
мелерин төлээлээн Е.А.Хомушку:
«Мен бодум база бо школаның доо-
зукчузу мен. Оглум ында өөрени-
турар. Бистиң үеүисте ийи класс
чангыс залга кичээл эрттирер деп
чүүл ховар, ийи-чангыс деп болур,
а амгы үеде ада-мелер башкылар-
ны кээргээр-дир бис. Ында залды
агаарладыр талазы-биле байдал
берге. Ол дээрге, бирээде. Ийде,
уругларга хамаарыштыр чугаалак-
саар чүүлүм — спорт залдары,
бассейннер шупту өртекитиг, ынаар
ада-нези төлөп шыдаар уруглар
харын барып турар-дыр, а өг-бү-
лезиниң төлөйр талазы-биле бай-
далы шала берге байдалда турар
уруглар, чеже-даа күзели бар болза,
спорт залдары барып шыдавас.
Ону база өөренип көөр болза эки»
— деп чугаалаан.

Адам Текеев Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолду, боттандырыл эгелээни «Бажыңнар чанынга — спорт» деп төлевилелин онзалап демдеглээн. Ооң бодал турары-биле алырга, амгы үенің аныяк-ескени турник деп чүүлду безин билбес. А херек кыылда турник дээрге кижиге, ылаңгыя оолдарга күш-шудалын сайзырадыр, мага-боттуң шыңганнарын ажылдадыр чугула спортчу херексел дээрзин ол чугаалаан. Ылчангаш бажыңнар чанында спортчу шөлдерни сайзырадырыне кичээнгеини угландыраы чугула.

Сайгарылга шөлчүгежинің кир-
жикчилери боттарының санал-она-
лын берип, сагыш-сеткили-биле
үлешкен.

Түңнел сөс орнунга авторнун бодалы: шынап-ла, күш-культура болгаш кадыкшыл — нинтиледдиң айтыргларының бирээзи. Амыдыралдан эскерип турарга, амгы үеде

Республикада ниитизи-биле 173 школа бар, оларның 44-ү спорт залдары чок, а 27 школада өөреникчилер күш-культура кичээлдерин таарыштыр кылган черлерде эрттирип турар.

Хөй-ниити улусчу фронтузун харылзаштырар чөвүлелиниң регионалдыг удуртукчузу Дина Оюннун бодалы-биле, спорт болгаш күш-культураже кичээнгейни күштелдирип, аныяк-өскөнини хаара тудары чутула. Кажан спорт болгаш кадык амыдырал ажы-төлдүн кичээнгейин хаара туду бээр болза, чүгле ынчан оларны компьютер болгаш телевизордан адырып ал болур. База ол ышкаш бажыңнарында компьютерлерге ойнап, Интернет четкизиге бүдүн хүн дургузунда олурарының орунуга, даштыгаа үе-чергежи-биле хол, бут бөмбүү-биле ойнап, боттарының кадыкшылын быжыктырып ал турар болза, олорга боттарынга эки.

Массалыг күш-культура сула салышкыннарынын эгелекчизи

улул-даа, бичии-даа улустуң кадыы кошкак. А ооң кол чылдагааны — кадык эвес амыдыралды чоруду турары. Мээң сактырым болза, чурттап турган бажыңнарывыстың улуг-бичии улузу шупту кержэ үнүп келгеш, хол бөмбүү-бисе орайга чедир ойнаар турган-бис. А бичии оолдарның чамдыызы турниктерде «харанган», халбактанган, а бир чамдыызы калдар-калдар апар-гылаан бут бөмбүү «сывыртап» кержээлээр боор чүве. А бо үеде ол бүгү чаагай чаңчылдар барык чок. Ынчангаш мен база үстүнде бижээ-ним «сайгарылга шөлчүгежиниң» киржикчилериниң санал-оналынга катчып чүүлдүгүзүмдүм.

Валерия КОНГАР.

Авторнун тырттырган чурчч.

КИЧЭЭНИЦЕР — САРГЫ!

Чылай берген үеде хоорай
рттакчылары өг-бүлөзи-
ле арыг агаарлыг арга-
ымга дыштанып эгелээр.
тарлаашкын соонда бажын-
чанып келгеш, идик-хеп
азыгга саргыны тып ап
лур. Бир звес саргы силер-
ызырыпкан болза, чүнү
нчаарыл? Бо дугайында
нитар эпидемиологтуг хай-
арал албан чериниң салбыр
ргазы Наталья Доржуевна
ржак-биле чугаалаштым.

ниң Санитар-эпидемиологтук чериниң дыңнады-биле рессада 60 хүнге чедир 69 кижига ызырткан, оларның ара-17 харга чедир уругларның 40 четкен. Ол дээрге эрткенде деңээрде, 60 хуу эвээш турар. Кызыл хоорайда сарырткан улустуң саны эн хөй кижиге, бичии уругларның саны Айыылдыг девискээрлерде Хемчик, Барыын-Хемчик, Кызыл кожууннарда 4-4, Ул, Өвүр, Тес-Хем, Чеди-Хөл, К-Тайга кожууннарда 2-2, Ул, Бий-Хем, Эрзин, Каа-Хем нарда 1-1 кижиге ызырткан.

Татьяна Доржуевна саргы-
аңгы болур бе, Тывада
кандыг хевирлери ба-
исте тайга саргызы болгаш
саргызы эң хөй болуп турар.

Сөөлгү 10 чылдарда 60 хевиринң саргыларынга ызырткан аарыг кижилер саны көвүдеп турар. 2002 чылда айыылдыг 8 девискээр турган болза, амгы үеде оларның саны 18 чедип, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарында илереп эгелзэн. РФ-тиң өске субъектилеринң деңгелинден Тываның көргүзүү 5,8 хуу улуг бооп турар. Эрткен чылын Тывага саргыга ызырткаш, 34 киж саргы энцефалидинден аараан. Оларның аразындан 17 харга чедир 8 уруглар бар. Саргыларның көвүдеп турары-биле айыылдыг девискээрлер санында Чеди-Хөл, Таңды, Тес-Хем, Улуг-Хем, Тожу, Чаа-Хөл, Бин-Хем кожууннар кирген. Эрткен чылын саргыга ызырткан 1949 киж эмчи дуазыын алган. Саргыга ызырткан кижилерниң 30 хуузу ол аарыгны херекке албаан бооп турар.

— Аарыгның тарадыкчылары
— саргылар апрельден эгелеп
көвүдөп кээр дээр болгай, ол
шын бе?

— Ийе, саргы үези апрельден октябрь айга чедир, эң оваарныр айлар — май-июнь. Арга-арыгга дыштанып, агаарлап чорааш, бот-боттары идик-хевин көрүп, хынажып чоруур болза эки. Саргы кижиче шуравас, бүт таварыштыр үнүп кээр. Ылчангаш чүвүрнүн адаа, аргалыг болза, баглаар ийикле, азы ук-иштинче киир суп алыр

болза эки. Шаараш хептерге база ызыртынып болур. Чырык хеп кедип алыр болза, саргыны тып алыры белең. Хат-биле агаар дамчыштыр ужул келгеш, чыпшына бээри ховар. Амгы үеде саргыга удур чаштырар, кешке чаап алыр тускай чүүлдер (янзы-бүрү спрейлер, мазытар) садыгларда, аптекаларда хөй. Ынчангаш агаарлаарда азы уругларны чайгы лагерлерге дыштандырырда чаштырар чүүлдерин ап чорууру артык эвес.

— Кажан саргы ызырыптарга, ону канчаар шын адырып болурул?

— Саргының ызырыпканын кижил билбес. Каш хонук эрткенде, ызырган чер кижидип эгелээр. Ханни соруп алгаш, каракка көзүлдүр улуг алаар. Ону дораан-на 24 шак дургузунда адырар болза эки. Боттарынарда саргы уштур тускай херекселдер чок, улшур, эмчиге барып, адыртып, хынадыры чугула.

— Бо аарыг мага-ботка канчал-
дыр билдинип кээрил?

— Саргы ызырган чер ыжып, кызар, кижидер. Мага-бодтуң эди изиир, баш аарыыр. Аарыгны үзінде товайын, эмнетпес болза, нарыыдаан тудум, кижиниң мага-боду шимчевес апарып, мээзинче халдап болур.

— Наталья Доржуевна, малмаган дамчыштыр саргы кижиге халдап болур бе?

Эмчининг тайылбыры

— Хову саргызы 20 метр ырактан мал-маганның ханын чыттап кааптар. Малды ызырган соонда адыргалгаш, кижилери ызырып, аарыг өөсүдүкчүлери бооп турар. Хоорайның чаа хөөрлер девискээринде саргылар кадыкка улуг хораны чедирип болур деп шинчилээз бис. Кызыл — Абакан оруунда Танзыбей бичи сууржугашта чөмөнөп келген чорук кижилери база кичээрин болза эки, ийи кижиле ол черге ызыртканын дындадып тур бис.

– Саргы энцефалидинге удур тарылганы каяа ап болурул, ол өртөк-үнелиг боор бе?

— Эмнелгелерде саргы энцефалидинге удур тарыышкын кылыр өрөздөлдөр бар, күзүн улус вакцинаны боттары аптекалардан садып алгаш, аңаа тарыдып ап болур. Лопсанчап 15 болгаш Калинин 8 бажыңнарында аптекаларда вакцинаның өртөз 300-340 рубль, а саргыга ызырткан соонда сыкыртыр «Иммуноглобулин» эмниң өртөз 568-697 рубль. Тарылганы бир кылырда, үч удаа кылыр. Эмни термоска суп, соодукчуга шыгжаар. Ол болза 5 чыл дургузунда аарыгдан камгалал боор. 2012 чылда 13072 кижиге тарыткан, план аайы-биле 17419 кижиге тарыдар турган, 75 хуу күөсүсеттинген. Аңгыны, арга-арыг аажылдакчылары, ОБЯ-ның ажилдакчыларына албан тарылганы кылыр. Чайгы лагерьерге уруглар

Тайга саргызы.

Хову саргызы.

дыштаныр үеде айда ийи катап саргыга удур ажилдарны кылып чорудар. Саргы энцефалидин — тайга саргызы, саргы боррелиозун — хову саргызы тарадып турар. Боррелиоз деп аарыгны 2005 чылдан эзелеп эки тодарадып эгелэзниангистен чыл санында көргүзүглер көвүдөп турар. Бо аарыг малчыннарның аразында эн-не неперенгей. Мал-маган аргарыгга оъттал чорда, тайга саргылары чышыпна бээр, ооң түннелинде олар кижиге халдаар. Боррелиоз аарыгның даштыкы демдектери: чүс, чүрек аарыыр, эритема — кешке кызыл, улуг черлер илереп кээр. Малчыннар ажылының чай чогундан ол аарыгны херекке албайн, хоочуурадып алырлар. Ынчангаш оварымчалыг чорууру чугула!

— Айтырыгларга харыылап
бергениңер дээш четтирдим.
Шончалай ХОВАЛЫГ.

2013 чылдың бирги кварталында «Шын» солунуң чагыдылгазының түңнели-биле Бай-Тайга кожуун тиилекчи болган. Кожуунуң удуртукчуларының, чурттакчы чонунуң идепкейлиг, күш-ажылчы чоруундан олар өскелерни мурнап, бирги черге бүзүрелдиг үнгөн.

Бай-Тайга кожуун — сураглыг ус-шеверлерниң, ыраажыларның, артистерниң чурту. Тиилекчи кожуунче «Шын» солунуң корреспондентилери сургакчылап четтивис. Бистиң коллегаыс, хоочун журналист, солунуң культура, литература болгаш төөгү килдизиниң редактору Светлана Салчаковна Балчырын өскөн-төрзөн чурту Бай-Тайга болганда, узун орукче улуг сонургал-биле чорутувус. Орук чорааш, иштимде черле ырлап чоруур мен, бо удаада база «Барып-барып бадып-ла келген бажы бедик Бай-ла-Тайгам» деп улустуң ырызын иштимде ырлап каап, машина иштинде кады чоруур коллегаларым: кол редактор Инна Дамба-Хуурак, журналист Светлана Балчыр база спорт болгаш медээлер килдизиниң редактору Суван Шаңгыр-оол, чолаачыыс Артем, олар-даа душ болуп дыңнап кааптарына деп бодап, эпчоксунуп чорааш-ла, бодум билбейн химиренип ырлап-ла чор мен.

Орук ара аравыста чугаалажып чорааш, чедип келгенивисти билбейн барып-тыр мен. Бай-Тайга кожуунуң кызыгаарының арт кырында «Бай-Тайга» деп улуг үжүктөр-биле кылган бижики көөрге, чер биле дээрнине аразын-да агаарда астына берген ышкаш,

«Бүгү республикада уруглар азырап алган 60 хире өг-бүлелер бар. А Бай-Тайгада ажы-төл азырап алган 9 өг-бүлө бар, ол дээрге өске кожууннар-биле деңнээрге, эңне хөй. Бо 9 өг-бүлөде 72 уруг бар, олар аас-кежиктиг, бүдүн-бүдүн, чедимчелиг өг-бүлелерде чурттап турар.

чоргаар көстүр. Арт кырында оваага, бурганга чүдүп, тейлеп, дыштанып, чурукка тырттыржып ап турувуста кожуундан төлзээр: «Бай-Тайга» солунуң редактору Шеңне Куужаан, кожуунуң хоочуннары, «Шынның» доктаамал бижикичлери Тараа Салчаковна Оссур, Бараат Иргитович Делег-оол база бүгү республикада билдингир «Авырал» немелде өөредилге чериниң башкызы Көк-оол Байыроолович Салчак бисти уткуп чедип келдилер. Ак кадактары, аякта сүттүг шайы-биле уткуп хүндүлээр-ге дыка-ла өөрүнчүг болду. Хемчик хемни кешкеш, бай-тайгажыларның чаңчылын езугаар тейлеп, хемниң суун амзап, чунуп алдывыс. Ол аразында Бараат Делег-оол Хемчик дугайында тоолчургу чугааны төөгүлөй кааптарга, улуг сонургал-биле дыңнадывыс.

Тээли суурже халдып кирип ора, арыг-силиин магададым: бажыңнар, албан черлериниң оран-савалары, херимнери маңган ак, кижки сеткили чайгаар чырый бээр. Төп кудумчуда инек, сарлык, аът дээш, Тываның чеди чүзүн малы-

ның дүрзүзүн хевээр тургузуп каан тураскаалдарның чаражын кайгал ханмадым, тоол ораны-ла.

Кожуунуң чагырга черинге чеде бээривиске, кожуун чагыргазының даргазы Чап Шыырапович Донгак, социал политика талазы-биле ораакчызы Жанна Оолаковна Аракчаа, Бай-Тайга кожуунда Тыва Республиканың Чазаның Даргазының төлээзи Аян Борис-

Культура бажыңыңа чон-биле ужуражылга үезинде.

ович Соян дээш, өске-даа даргалар уткуп, хүлээп алды. Хурал залында суму чагырыкчыларындан аңгыда, кожуунуң бүгү албан черлериниң удуртукчулары чыгып келген. Кол редактор Инна Дамба-Хуурак «Шынның» ажыл-чорудулгазын чыылганнарга таныштырып, салдырган сорулгаларны, солунуң төлөвилелдерин тайылбырлады. Светлана Балчыр чаңгыс чер-чурттугларыңа солунуң кол-кол угланышкыннарының дугайында таныштырып, ийи таланың харылзаазын улам быжыктыраарын сүмелзэн.

Кожуунуң албан организацияларының удуртукчулары хуралга боттарының ажыл-агыйының дугайында кысказы-биле илеткелдерни кылганы аажок таарымчалыг,

улустуң саны 150 ажа берген. Янзы-бүрү программаларга киржип, хуу сайгарлыкчылар боттарының ажыл-херзэн чедимчелиг чорудуп эгелзэн. Кожуунда 3171 өг-бүлө бар, оларның 400 ажыы — социал байдалы берге өг-бүлелер. Бай-Тайга кожуунуң республиканың бүгү талазы-биле программаларында идепкейлиг киржип турары өөрүнчүг. «Суурнуң

гадым. «Авыралдың» башкызы Көк-оол Байыроолович чагыргадан шагда-ла бисти мурнай чеде берген, манап тур. Школада тус черниң телевидениези база бар, ону НТВ телеканалында көргүзүп турар болгаш, чүгле Бай-Тайганың чурттакчылары көөр аргалыг. Студияда дорт харылзаа, янзы-бүрү дамчыдылгалар болуп турар. Телевидениени тус черге көргү-

деп кинозу, «Алараш» «Коргунчуг ном», «Дүк» кинолары бирги чедип алган. 2012 чылдың ноябрьда республика чергелиг «17-17-ги регионда» деп үндөзилеп, ТР-ниң Кулунтук «Он чедиги кайгамчык» деп кыйгырыг-биле биргитивальды организастан Аңаа республиканың боттары киришкен. «Эң экшылгы кино» деп шаңна «авыралчылар» төлөп оларның удуртукчу бааонаар-оол Аракчааевич үлүг-хуузу улуг.

2007 чылда Иркутск делегей чергелиг кинога, Японияның, Мурнуу Моолдун база Россия маторлар аразыңа төвүнүң башкызы Э.М. Иникчилери-биле «Бод» кинозу дээш Гран-при шаңналды чаалап эки чылда Оренбург хоорайның делегей чергелиг тивалыңа «Бора-Шин» кинозу-биле «авыралчы» кызы А.А. Көк) бирги дипломантылары база ЮНЕСКО-нуң организаледей чергелиг кинофе «Чараш чүректин тоол чогадыкчы мөөрейге» «Т чечектери» деп кинозу А.А. Күжүгет) дээш ийи дипломантылары болган

«Бай-тайгажылар, черле ынчаш чаар-даа аажок идепкейлиг, күш-ажы чон дээрзин эскердим. Кожуунуң с байдалы, ниитизи-биле, турум, олайында чүгле даргаларның сөзүңден албан черлерин кезип тургаш, кар биле көрдүвүс.

ның Россия, республика чергелиг янзы-бүрү мөөрейлерге киришкеш, чаалап алган шаңнал-макталының хөйүн магададым, ийи узун ханада долдур аскан: «Ам-даа бар» деп чугаалап турдулар.

«Авырал» немелде өөредилге төвүнде 15 башкы 5 аңгы угланышкынның ажылдап турар. Ол дээрге, культурология, уран чүүл, эстетиктиг, эртем-гуманитарлыг, турисчи чурт-шинчилел болгаш спортчу, техниктиг угланышкыннарыдыр. Төптүн ниити угланышкыны — уран чүүл болгаш чогадылга таварыштыр эстетиктиг кижизидилге. Бөлүктөр шупту боттарының угланышкыннарының аайы-биле өөренип турар. Бөлүктөргө кичээлдеп турар хевирлери: идик-хеп каастап даараары, уран холдар делегейи, шуру-чинчиниң кайгамчыктыг кылыглары, ойнаар-кыстар театры, танцы-сам, сыгыт-хөөмей, анимация, туризм, журналистика, авиамоделирование дээш, оон-даа өске.

Дараазында төптүн чаалап алганы улуг шаңнал-макталын сонургадайын. Кызыл хоорайга 2012 чылдың сентябрь айда болуп эрткен «Дерсунуң дириг коппазы» деп делегей чергелиг кинофестиваль болуп эрткенни билир бис. Бо онзагай хемчегни РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустун артизи М.М. Мунзуктуң 100 харлаан юбилейинге тураскаадып эрттирген. Аңаа аныяк «авыралчыларның» «Ноян биле Өскүс-оол»

Бо дээрге төптүн шаңнаының чүгле каш кезин-дир онзагай, идепкейлиг төп кожуунда ажылдап турар кайгамчык салым-чаяаны өөренип турар дээрзин боор силер. Олар мөөр чүгле Тываның эвес, а Россия база адын камгалап киржешаңналдарны чаалап алканчаар-даа аажок чорга «Авырал» — республиканың кожууннарынга үлөгерлиг өөредилге төвү деп бода Бис студияның аалчылары «Дорт харылзаа» дамчы киржир аас-кежиктиг болканчаар-даа уттундурбас. Байыроолович теле-көрүк «Шынчыларны» таныштыр тырыглар салырга, тус харылап олурдувус. Ажыл-выс аайы-биле боттарының интервью ап, айтырыглар болгай бис, а бо удаада сы болурга, девиденчиг, сол болду. Кайгамчык талантылар өөренип турар төптөн ханган үнүп келдим. Башкының кижизин, биче сетки көргөш, өөреникчилерин кедда болзумза, оларны сагычуруй кааптым. «А» төвүңге моон-даа сонгаардыкчы чедишкыннерни, с ралды сеткилимниң ханыз күзедим.

Алдынай БАДЫ
Артем САТТЫҢ тырттырчуруу.

2013

чылдың бирги кварталында «Шын» солунуң чагыдылгазының түңнели-биле Бай-Тайга кожуун тиилекчи болган.

дим. Кожуунуң социал байдалы, ниитизи-биле, турум, ол дугайында чүгле даргаларның сөзүңден эвес, а албан черлерин кезип тургаш, караавыс-биле көрдүвүс.

Эң-не солун чүүл-чагырга черинге ужуражылга соонда кожуунда «Авырал» уругларның немелде өөредилге төвүңге аалдап четтивис. Жанна Оолаковна бисти үдөп чорду. Орук ара: «Инээм төрүпкеш, сонгузу дүшпейн турар» — дээнин аажок чаптап сонуур-

УЗУВУСТУ КУДУЛАТПАЗЫН

ду. Эгеи 4-кү арында).

Тываларның бо талазын деп муңгарал көөр дум. регионнарда теледамчы-дан көөрге, арага-дары лус өг-бүлезиниң когун турар чорду. Чүгле Ты-дал коргунчуг дээр бол-боор? Тываның чараш эки кижилерни база турган. Бисте хей эр, эмчилер, чазак-чагырга чылары олар арага ижип? Бүдүн делегейге, Рос-не коргунчуг, амы-тынга чер деп көргүзүп каарга, ыгыс чер-чурттуувус Сер-унун мурнунга ыяныч, ол

дарга бо дамчыдылганы көргөш, муңгараан боор. Бир талазында, төрөөн чонум, боданыр болзувусса база эки. Шаанда «Цин» күрүнениң дарлалына безин чорааш, арага-дарыже сундулавай, бергелерни ажып эрткеш, теп үнүп келген Сүбэдэйнниң чоргаар салгалдары — чон ышкажыл бис. Ам кээп камгалалдыг күрүнеде чурттап тургаш, ажыл кылбайн, боттарыны өрү депшитпейн, кызыл деривисти төп тургаш, амыдыралывысты экижидип алыр дээш чүге кыспас бис. Өске чоннарга бак талаларыык көргүспейн, хей-адывыс бедик, тап-тыг чурттаалыңар. Тывага чаңгыс-даа кээп көрбээн тележурналистер каш-ла 5-6 хонук дургузунда Тыва

чоннуң амыдыралын эки өөренип көрбейн, дораан-на мындыг ший-пир үндүргенинге чөлшээрешпес мен. Россияже фашизм халдап кээрге, хамаарышпас күрүне тур-гаш, тывалар бир дугаарында эки тура-биле дузалажып турган болгай. Ол дээр, тыва чоннуң кижилерге эвилең-ээлдек, биче сеткилдин, дузааргааның бадыйкалы-дыр. Тыва чонну коргунчуг, багай улус-тур деп чемелеп турбайн, чараш бойдустуг, биче буурай чоннуң культуразын, чаагай чаңчылдарын, кадыкшылын арттыра-биле канчаар дуза кадып, бо айтыр-ларны шийтпирлежиб бээриниң аргаларын тывар-дыр деп түң-невээни дыка хомуданчыг болду.

БАГАЙ ТАЛАЗЫН ЭСКЕРЕРГЕ, КАЙЫН БООР...

21-де, улуг-хүнде, Россияның НТВ телеканалына арагалаашкын талазы-биле байдалды көргүскен ыяныч буга чуртка көргүскен. Бистиң республи-н ортузунда арагалаашкын чидиг айтырыгларның дээрзи чажыт эвес. Ол дугайында республиканың ыг информация чепсектери доктаамал чырыдып Россияның телеканалының корреспондентилери республикага 5-6 хонуктуң дургузунда ажылдап, рап келгениниң соонда, тодаргай барымдаалыг ти белеткеп кылган. Ында көргүзүп, чугаалап-биле алырга, Тыва — арагалаашкын талазы-биле ба байдалы эң берге регион, кижээлээрге, ийи киж-ан болза, албан бирээзи өскезиниң амы-тынынга турар деп чугаалап турар. Теледамчыдылгада Тыва-штыңы-Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол арага-садарының талазы-биле чорудуп турар хемчеглер-да, ТР-ниң иштиги херектер сайыды Александр-кем-херек үлгүдигишкениниң дугайында бол-ваның Камбы-ламазы Тензин Цултим сарыг ша-ң чүдүкчүзү кижиги каныг болурун чугаалап турар.

яның төп телеканалына дамчыдылгандан алгаш, республикада барык кижигирик болуп турарындан тарга кылаштары безин, кем-херек үлгүдигиш-базым санында, арага-дүлнү берген чон болуп ис. Республика иштинде шкын айтырыын көдүрүп, а сайгарып, чугаалажып а болзувусса, НТВ теле-ниң корреспондентилериниң хамаарыштыр көргүскен-динге кижиги долузу-биле ежир аргажок. Өске хоо-елген улустуң көрүжү мын-үренич болганда, чуртта-ң бодалын сонугардавыс. ООРЖАК, билдингир-ноларның режиссеру, тоорай, 30 харлыг:

аанда 1990 чылдарның бодаарга, үе черле-лген, кудумчуда «ужуп чыдар улус көзүлдүр-жээн. НТВ телеканалына дамчыдылганы, бодум-даа болумза, дыңнадым. арагалаашкын талазы-биле аргажок нарын кылдыр-п турарын шын эвес деп мен. Бистиң республикада ежжүп турар, ылаңгыя кыс-ынның спортчу маргылда-тиилеп турарын демде-аргажок. Кызылдың төп-ларынга кылаштап чорааш, ижип алган аныяк оолдарны элээр болур-дур. Дем чаа-лыг рынок чанында хей-бөлүгөжип турар, сонугу-

гап чеде бээримге, турник салып алган, аразында мөөрейлежип турар болду. Аныяктарның кадык, элээр амыдыралды чорудуп турары өөрүнчүг. Тыва кижиги болганымда, тыва чонум, төрөөн черим дээш сагыжым аарып чоруур. Кудумчуда «ужуп калган» эзирик кижилер (ийи-чаңгыс) чүгле Тывада эвес, а делегейниң кайы-даа чурттарында бар-дыр ийин. Россияның өске ре-гионнарында база байдал мындыг болгай. Республикада социал-эко-номиктиг, культура, спорт, көдээ ажыл-агый дээш, өске-даа адырлар хөгжүп турар. Өске черге келгеш, ооң чүгле каракка көзүлген-не багай талазын эскерерге, кайын боор.

Роман ХӨВЕНДЕЙ, такси чолаачысы, Тес-Хем кожуунунун Ак-Эриктен, 55 харлыг:

— Россия телеканалына дам-чыдылганы көрүп четтикпейн барган чордум. Ынчалза-даа бажында улу-зум чугаалап бердилер. Тыва чон арага-дарыны бичи ижиптеривис шын улус-тур бис ийин. Черле ын-чаш, араганы кежээкиниң 7 шактан эртенгениң 11 шакка чедир садарын хоруп каарга, байдал чавырлып турарын эскерип тур мен. Бистиң Ак-Эрик суурда арага хамаанчок, пиво безин сатпайн турар, бо дээр-ге чурттакчы чон бистерниң боттары-выстың күзеливис-биле чедип алган чүүлүвүс-тур. Төп теледамчыдыл-гада Тывада кем-херек үлгүдигиш-киннери хей, айыылдыг регион деп чугаалап турарына чөлшээрешпес мен. Ол журналистер республикага 5-6 хонуп, хоорайның кудумчула-рына шөлзөн ажылдап чоруп турган

улус болза, ындыг-ла айыылдыг республикадан канчап кадык-чаагай чана бергенил? Бистиң ажы-төлүвүс өөредилге, спорт-даа талазы-биле боттарының чедииникиннери-биле чүгле Россияда эвес, а бүгү деле-гейде динирип турлар ышкажыл!

Чойгана САТ, Кызылдың төп рыногунда бараан садып турар, 40 харлыг:

— Улуг-хүнде Россияның НТВ каналына бистиң республикада байдалды көргүскен дамчыдылганы көрдүм. Ооң мурнунда «Новый век» каналына көргүзүп турган «Пат-руль» программасын сагындырар болду. Ында кем-херек үлгүдигиш-киннерин чыып каан болгай, бо дамчыдылгада база дөмейлешкек. Мен рынокта 6 чыл ажылдап турар мен. Арагалаашкын чидиг айты-рыг дээрзи шын. Ооң мурнунда чылдарда арага-дары ижип алгаш, чурум үрээр таварылгалар хей турган болза, амгы үеде каракка көзүлдүр эвээжеп олурарын кижиги эскербес аргажок. Россияның улуг каналына төрөөн чуртувусту мын-чалдыр нарыыдадыр көргүзе бээр-ге, кижиниң сагыжы аарыыр чорду.

Анджела СААЯ, ТКУ-нун студентизи, 19 харлыг:

— НТВ-ге дамчыдылганы Интер-неттен көрдүм. Бистиң республика-ның эки эвес, а чүгле багай талазын көргүзөр дээн улус деп билдим. Арагалаашкын чүгле Тывада эвес, а өске хоорайларда база нарын, ол дугайында сонгаар өөренип турар эштериниң чугаазындан билер мен. Кудумчуга эзирик улусту, албан-би-ле кадарып тургаш, тырттыргаш, сю-жет кылып алган дээрзи көскү. Бо дамчыдылга Тываның чонунга улуг өөредиг болур дээрзи билдингир.

АВТОРДАН: Тыва сарыг ша-жын чүдүлгелиг чон болгай бис. Москвадан келген журналистерниң Тываның Камбы-ламазы Тензин Цултим башкыдан интервью ап турганы база анаа эвес. Сарыг ша-жынның өөрединде чүдүкчү кижиги араганы ижер хамаанчок, амзавас ужурлуг. Мындыг буяныг, өндүр өөредигниң мөгейкичлери багай чүве кылып туржук, ону бодаары безин хоруглуг болур. Ынчангаш журналистер мону бодааш, Тываны өске черлер-биле деңнээр дээш шилип алган чадалчок. Бо сайгарып чугаалашканыык НТВ телеканалына көргүскен сюжет соонда кижиги бүрүзү хандыр боданып, бодунга түнелдер-ни үндүрер ужурлуг деп бодаар мен. **Алдынай БАДЫ-ХОО.**

Кайгамчык, амданныг, онза «шылгараңгай ажыл»

Торт, пирожное, зефир, эклер... Бо сестерни адаарга безин чаагай. Чүзүн-баазын өңнүг, каас-чараш чечектер-биле каастаан чигирзиг бол-гаш оон-даа өске чаагай ам-данныг быжырган чүүлдерни садыгларда делгеп каан тура-рын көөр бис. Ол бүгүнү по-вар-кондитер мергежилди-лер кылып турар.

Повар — чем белеткеп кылыр специалист. Эки чем кылыр кижини «илбичи» деп-даа чугаалаар, чүге дизе ол эң-не бөдүүн аш-чемден улуска өөрүшкүнү болгаш сагыш ханыышкынны болдуруптар езулуг «шылгараңгай ажылды» кылыптар. Шынап-ла, кандыг-даа чараштап каастаан чаагай, амданныг чемни көргөш, кижиги тоомча чок артып калбас. А кажан амзап чооглаан соонда кижиниң хөөнү ала-чай-гаар көдүрлүп келир. Ол маргыш чок. Аш-чем кылырының талазы-биле республиканың эге болгаш ортумак профессионал өөредилге албан черлериниң студентилери ээлчеглиг мергежилдер олимпиа-дазынга билгир-мергежи-биле мөөрейлешкен. Олимпиада бо удаада Тываның сайгарлыкчылар техникумунун баазызынга болуп эрткен. Анаа 5 аңгы өөредилге че-ринден 9 студент киришкен.

Терииин кондитер Ариадна Поросенова.

дентизи Алдын-кыс Ламажай олар төлөптиг болган. Поварларның 2-ги черин АДТ-ниң студентизи Аялга Хомушкү база 3-кү черин ТСТ-тиң студентизи Леонид Стонд олар тус-тузунда алган.

Кондитерлер аразында бирги черни чаалап алган Ариадна Поросенова: «Аш-чем кылырынга черле сонугаргалдыг мен. Ылаңгыя чаагай, амданныг чемни чогадып кылырынга ынак мен. Бо мерге-жилге өөренири-биле кирип алгаш, сонугаргалым улам күштелген. Ман-чы, аңгы-аңгы салаттар кылырынга, янзы-бүрү торттар быжыраырга дыка ынак мен. Техникумну доос-каш, улаштыр өөренир күзелим

Келир үениң поварлары Мензи Херткек, Начын Эренчин.

«Чаагай» мөөрейниң киржик-чилери боттарының билиин теория кырынга болгаш практика кырынга көргүскен. Поварлар практи-тиг кезээнде хаван эдиги ажылгап тургаш, изиг чем белеткеп кылып турган, а кондитерлер айыттыгган үе иштинде янзы-бүрү хевирлиг бисквиттиг торттарны кылган. Ам-данныг аш-чем кылган киржикчи-лерни көөрге, ук мергежилге ханы сонугаргалдыг дээрзи эскертингир. Оларның холдарыңче «кирген» аш-чем каракка-ла «хуулуп», онза чем болу бээрин жюри кежигүн-нери көргөн. Киржикчилер чүгле аш-чемни технология езугаар ам-данныг, чараш, чаагай кылыр эвес, а кылган аш-чемин стол кырынга каастап делгээринге база мергежи-лин көргүскен. Ынчангаш тиилек-чини тодарадырда, шийтпир үндү-рери берге болганы билдингир.

«Хуулгаазын» аш-чем мөө-рейиниң түннелинде кондитер-лер аразында Ак-Довурактың даг техникумунун (АДТ) студентизи Ариадна Поросенова, а поварлар аразында Тываның тудуг техни-кумунун (ТТТ) студентизи Мерген Ортук олар бедик мергежилдин көргүзүп, тиилелгениң 1-ги черин чаалап алган. Кондитерлерниң 2-ги черинге Тываның сайгарлыкчылар техникумунун (ТСТ) студентизи Ая-Кандан, 3-кү черге ТТТ-ниң сту-

база бар, ол ышкаш дораан ажыл-даар күзелим база күштүг. Повар-кондитер дээрге дыка солун бол-гаш ажыктыг мергежил деп бодаар мен, ылаңгыя херээжен кижиге. Бо мергежилге кижиниң сонугаргалы, иштиги «делегейиниң» байы база мергежилдинге ханы ынакшылы, бердингени улуг ужу-уткалыг деп санаар мен. Амданныг чемни кижиги иштиги сагыш-сеткилинден кылыр, ынчан кылган чемни кайгамчык чаа-гай болур. Кижиги бо мергежилди доозуп алгаш, оон шаа барып бо-дунуң ажыл-херзэн-даа ажыдып алыр аргалыг» — деп чугаалады.

Повар — кайы-даа адырда чугула хереглелде мергежил. Бо мергежилдин «ээлери» поварның дузалакчызындан ат-алдарлыг ал-бан чериниң шеф-поварына чедир депшип болур.

Повар-кондитер мергежилге өөренип ап турар студентилер бот-тарының келир үезин шын планнап алган аныяктар-дыр деп бодаар мен. Чүге дизе оларның мергежи-ли, хүн келген тудум, улам хөгжүп, бедип турар. Кижиги бүрүзүнүн чо-гаадыкчы күзели болгаш тывынгыр чоруу оларның «шылгараңгай ажы-лындан» көстүп келир.

Валерия КОНГАР.

Авторның тырттырган чу-руктары.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Частың кайгамчыктыг кааң-аяс хүнүнде чырык черге бодараан **Тыва Республиканың Улустуң чогаалчызы, хүндүлүг Эдуард Байырович МИЖИТ!** Төрүттүнген хүнүңер-биле Силерге изиг байыр чедирип, чогадыкчы салым-чаяныңар ам-даа саглайындыр частып, салбактары шүлүктөр бооп чечектелип, номчукчуларның сагыш-сеткилин ханы хөөннер-биле байыдып-ла чоруур болзун!

«Шын» солунуң редакциязының чогадыкчы коллективи.

ИЗВЕЩЕНИЕ

О проведении публичных слушаний по проекту генерального плана и по проекту правил землепользования и застройки территории с.Самагалтай Тес-Хемского района Республики Тыва

Наименование публичных слушаний: обсуждение проекта генерального плана и проекта Правил землепользования и застройки, разработанного ОАО «Красноярскгагропроект».

Форма публичных слушаний: открытая.

Публичные слушания проводит Администрация Тес-Хемского кожууна Республики Тыва.

Место нахождения, почтовый адрес: 668360, Республика Тыва, Тес-Хемский кожуун, с.Самагалтай, ул.А.Ч.Кунаа, д.58, телефон 8(39438)21-630.

Контактное лицо: отдел строительства, архитектуры и ЖКХ Администрации Тес-Хемского кожууна Республики Тыва.

Порядок приема предложений и замечаний: заявки принимаются контактным лицом.

Срок, место и порядок представления предложений и замечаний по проекту генерального плана и по проекту правил землепользования и застройки территории с.Самагалтая: предложения и замечания представляются по вышеуказанному адресу с момента публикации извещения до 7 мая 2013 года в рабочие дни с 8 до 17 часов (обед с 12 до 13 часов) (местное время).

Место, дата и время начала рассмотрения предложений и замечаний: 668360, Республика Тыва, Тес-Хемский кожуун, с.Самагалтай, ул.А.Ч.Кунаа, д.58, 8 мая 2013 года в 13 часов.

Подача замечаний и предложений: до начала установленного срока проведения и в процессе публичных слушаний.

Чарлалдар

МАРГЫЛДААЖЕ ЧАЛАДЫВЫС

«Сүбедей» универсалдыг спорт комплекзинге бо чылдың апрель 25-тен 27-ге чедир республиканың хөй дакпыр чемпиону **Аюуш Александрович ДОСТАЙНЫҢ** чырык адынга тураскааткан эр спортчу командаларның аразына хол бөмбүүнүң республика маргылдаазы болур. Аңаа Красноярск, Иркутск хоорайларның болгаш Хакасия Республиканың командалары база киржир.

2013 чылдың апрель 27-ниң хүнүнде 11 шакта Тыва Республиканың «Сүбедей» спорт ордузунга **Мөңгүн-Тайга кожуунуң шаңналы** дээш Бүгү-делегейниң көшкүн чоннарының 85 кг деңзиге чедир хүрежине белеткел хүреш болгаш ниити деңзи сагывас тыва хүреш маргылдаазы болуп эртер. Чонну хүреш маргылдаазын көөрүнче чалап тур.

Оргкомитет.

Кызылдың Оюн Күрседи 103/1 кудумчузунда (орус церковь чанында) подвалда **«БЕРКУТ»** деп чаа ок-боо сады ажиттыңан. Маршруттар 30 биле 9 халып турар. Тел: 66-2-66, 8-923-551-8448. Лицензия №0001114

Кызылдың башкы училищениң 1995 чылдың доозукчузу **Алдинай Николаевна СОЯНГА** (АРАКЧАА) тывысканы сериязы УТ №673550 дугаарлыг диплому читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Байыр чедиришкинне

Бистиң ынак ачавыс, Өвүр кожуунуң Чаа-Суур сумузунда чурттап чоруур **Борис Тюлюшович АДЫЯ** апрель 24-те 55 харлаар. Ачавыска дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Ажы-төлүн, арат чонун аразында
Алдар-аттыг, үлегерлиг ача-дыр сен.
Мөге оолдар, башкы кысты кижизиткен,
«Үлегерлиг ада» атты чедип алдың.
Мөөр малды чүгүрүккө чедиргештин,
Чүден артык кашпагайың бадыткадың,
Чуртталганың аар-берге уелерин Чараш, шынчы чурттал эртип келгениңге
Чоргаарланып, черге чедир мөгейбишаан,

Уругларың, оолдар
Узун назы, кежик-
Эгээртинмес эртин
Эдек тудуп, күзеп

Төрүттүнген хүнүңер **Мая Иргитовна** Силерниң ус-шевер, «аңардан» дыка хөй оолдардан хостуг үезинде чараш чүүр дыкшып, сагыш-сеткилингеганыңа ада-иелер мөгеер. авыралдыг ава болур күзекениңге өөрүп, байыр чедир. Россияның немелде өөгү 95 чыл оюн төлөптиг утку чогадыкчы дилээшкин-биле рынарны күзедим.

Хүндүткел-биле, ДАН:

ЮБИЛЕЙИҢЕР-БИЛЕ!

Кызыл хоорайда чурттап чоруур, хүндүлүг дыштанылгачы ам-даа омак-сергек ажылдап чоруур угбам **Екатерина (К) Сенгиевна ИРГИТ** бо хүннерде 60 харлап турар. Юбилейин та угбамга изиг байырны чедирибишаан, быжыг кадыкшылды, аж чедишкиннерни, аас-кежикти, өөрүшкүнү, узун назылаарын Юбилейиңер-биле, эргим угбай!

Хүндүткел-биле, Мөңгүн-Тайгада Светлана Кунгаевна

Бистиң эргим, хүндүлүг, ынак ававыс **Анфиса Үстүүнчүк ЛЮШ** апрель 22-де 65 харлаан.

Ававыска сеткиливис ханызындан изиг байырны чедирип, Чүстүн чартыын ажыч чурттап келген назыныңарда, кады эш-өөрүңерге хүндүткелдиг, төрелдеринерге болгаш бистерге дузалыг, сагыш чоаачал, өг-бүлевистиң идегелдиг шимчедик болуп, онзагай чуртталганы чурттап келдиңер.

Төрүттүнген хүнүңер таварыштыр аас-кежикти, чедишкы быжыг кадыкшылдыг чуртталганы силерге, ававыска, алгал, узун база бистиң аравыска чагыг-сумелиг чорууруңарны күзедивис.

Уругларыңдан болгаш уйнукта

МӨГЕЙИГ

Бистиң эрге-чассыг чаңгыс оглуус, дуңмавыс, оглунуң ача **Шулуевич МИЖИТ** дерзии өлүрүкчүлөрнүң холундан мөңзү ажыг-шүжүүвүстү үлежип, бистиң өг-бүлевиске деткимче болуп, болгаш материалдыг ачы-дузаны чедирген чонувуска, төрелд оглумунуң эштеринге, чаңгыс классчыларыңа, Респотребсоюзтун черинге, Кызыл сельхозунга, ООО «Интекс», ООО «Оптовый рынок «Агрокомбинат», Кызыл горпозу, кооперацияның профсоюз ком № 3 школаның эге класс башкыларыңа, Эрзин кожуунуң херс ниитилиңинге, дуңмаларыңа, кады ажылдап чораан эштеривис чооктан келген төрелдеринге, кудаларыңа шупту экини күзеп, четтирип, черге чедир мөгейдивис.

Ачазы, авазы, оглу, угбазы, честези, дуңмаларыңар

ЧАГЫДЫЛГА—2013

2013 чылдың ийги чартының чагыдылганың чогумчалыг чези!

Чартык чылда чагыдылга өртээ:

чурттакчы чонга —
521 рубль 88 көпеек,
албан организацияларга —
581 рубль 88 көпеек,
Солунну 1 азы 3 айлап чагыдып ап болур силер, номчукчу!
1 айда организацияларга —
96 рубль 98 көпеек,
чурттакчы чонга —
86 рубль 98 көпеек.

сайт: <http://shyn.ru>

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор **И.М. ДАМБА-ХУУРАК.**

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: нийтирил-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге, көдээ ажыл-агый килдизи — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдизи — 8-923-383-78-88, очулга — 2-03-87, үлөтпүр — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 7953. Чагыг 48. Номерни парлагачке дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникадырыңа хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика та биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херс дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редактору-биле дуушлейн барып болур. Айтыттыңан саннары болгаш өске-даа факты дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.